

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI
DR. GYÖRGY LAJOS

1932.   AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA   46. SZ.

AZ INDIVIDUALITÁS KÉRDÉSE

IRTA:
DR. VARGA BÉLA

CLUJ-KOLOZSVÁR
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1932.

I. Az individualitás értelme.

(Általános határozmányok)

1. Fejtegetéseink kezdetén tisztába kell jönnünk bizonyos olyan előfeltevésekkel, amelyek az individualitás problémájának megoldásához nélkülözhetetlenek. Egyik az, hogy az individualitás, mint ilyen, nem szakítható ki azokból az összefüggésekből, amelyek fogva tartják s amelyekből tulajdonképpen kinőtt.

Már a genti Henriknél (Heinrich von Gent † 1294) megtalálhatjuk azt az első pillanatra paradoxonnak látszó megállapítást, hogy az individualitás alapja a negatio. Ezt a tételt Duns Scotus megtámadta, azt mondván, hogy az individualitás csak valami positivum lehet. Ez utóbbi megállapítás kétségtelen helyessége mellett is, az előbbi megjegyzésben reá kell ismernünk az individualitás ama másik oldalára, amely azokra a tartó szájakra utal, amelyek a dolgok sokaságával fűzik össze. Minden individuumban vannak közös vonások, amelyek a relációk ama végtelen hálózatára utalnak, amelyekből ki nem szakítható. Általában sokkal több az individuumban az, ami benne másokkal is közös, mint ami valóban individuális. Ebben a tekintetben lehet fokozatokat felállítani s ez rávezethet arra az eredményre, hogy az individuum sokkal tökéletesebb formában realizálódik ott, ahol a közös vonások túlnyomó mértékben uralkodnak a sajátos, egyedi vonásokon, mint a megfordított esetben.

A korlátozottság azonban, amely az individuum rovására az általánossal szemben mutatkozik, lehet nem pusztán logikai, hanem axiológiai értelmű is. Az individuumnak mindig bizonyos ideál megvalósítása szolgálatában kell állania. Ez a normatív szempont rámutat az individuumnak azokra a fogyatkozásaira, amelyek az ideál megvalósításától eltávolítják, illetve annak lehető tökéletes megvalósításában gátolják. Minthogy maga az ideál sem egyéb, mint az egyetemesnek az egyes által való minél tökéletesebb kifejezése, azért a normatív szempont csak fokozottabb mértékben igazolja azt az állítást, hogy minél mélyebbre tudunk belepillantani az individualitás lényegébe, annál nyilvánvalóbb, hogy az egyes csak az egyetemes segítségével érthető.

A másik, amit meg kell jegyeznünk s ami az előbbivel szorosan összefügg: az individuum relativitása. Ez többféle módon fogalmazható:

a) Minden individuum csak bizonyos körre nézve individuum. Több individuum egy kört alkot, az egységeknek bizonyos rendszerét. Az, ami a különböző egységeket ebben a körzetben egymástól megkülönbözteti, ennek a körnek principium individuationisa.

b) Van olyan fölfogás, amely szerint individuumok tulajdonképpen nincsenek, mert minden, ami partikuláris, (= individuális), nem egyéb, mint adott esetben nélkülözhetetlen föltevés, amely más esetben nem szükségképpen individuum. E fölfogás értelmében az individuálitás problémája megoldhatatlan, sőt fölösleges.

c) Az előbbi álláspont ellenkezője az, hogy lehetséges az analízis számára eljutni olyan végső adottságokhoz, amelyek tovább nem analízálhatók. Ezek a tovább nem elemezhető egységek az individuumok. Hogy van-e ilyen individuum ténylegesen, vagy pedig pusztán logikai szükség (postulatum, Royce), ennek eldöntéséhez a vizsgálat kettős menete szükséges, amelyek ellenőrzik egymást. Az egyik az individuum tartalmi analízisén halad, míg a másiknak intuitív-synthetikus úton kell megtalálnia a kapcsolatokat, amelyek az individuum fennállásának logikai igazolását vannak hivatva megadni. Ha az aristotelesi ἀνάλυσις σύνθεσις olyan biztos alapot fog találni lefelé az individuumban, mint amilyent fölfelé a logikai alapelvekben, csak akkor lesz a logizmusnak a tapasztalás egészére vonatkozó világmagyarázata teljes.

Az individualitás problémájának tisztázása ma már elkerülhetetlen; valóban „a huszadik század problémája” (Stern). Ebben a tekintetben Leibniz óta alig történt valami, ami a kérdés megoldásához közelebb juttatott volna. A XVIII. században a német felvilágosodás sokat foglalkozik az individuálitással, de a logikai alapot nem kutatja, hanem normatív karakterét emeli ki. Bálványt csinál belőle aesthetikai aláfestéssel. A XIX. század vége ismét fölkapja, de egészen egyoldaluan tisztán a történelmi abstrakció szemüvegén keresztül vizsgálja, mint történelmi individualitást (Rickert). Ez az egyoldalúság kétségtelenül nagyban elősegítette „a történelmi”-nek, mint olyannak, helyes felismerését, de az individualitásnak, mint logikai problémának csak némely oldalait világosította meg, amelyek a kérdés lényegét távolról sem mérítik ki.²

Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a philosophia eddig az individualitást, mint az egyszerűnek, az eleminek megnyilvánulását, egészen szűk keretek közé korlátozta. A középkorban és Leibniznál is ugyanezt tapasztaljuk. Mindezek a kutatások s a későbbiek is, mondhatni kizárólag csak a valóság területén keresték az individualitást, csupán az empirikus világra korlátozták kutatásaikat. Kétségtelen, hogy épen ezen a területen legszembeötlőbbek az individuálitást alkotó mozzanatok. De még ha úgy is áll a dolog, hogy az individuálitás kizárólag csak a valóság területén található fel, akkor is az individualitásnak sok-

¹ V. ö. W. Burkamp: *Begriff und Beziehung*. 1927. 91. 1.

² V. ö. H. Maier: *Wahrheit u. Wirklichkeit*. 200. 1.

kal tágabb és általánosabb fogalmára van szükség, hogy megadja a feleletet mindazokra a kérdésekre, amelyek vele összefüggésben állanak. Ebben az esetben a kérdés határai kiszélesednek; pl. ha az után kérdezzünk, hogy van-e és miben áll az a mozzanat, amely a subsistencia bármely fajához tartozó dolgok *osztályozhatóságának* szolgálhat alapjául. Az individualitás keretei ebben a beállításban kiszélesednek s a dolgok rendjének és a fogalmak rendszerének olyan mozzanatait vannak hivatalva föltárni, amelyek a logikai alapelveknek a dolgok irányába mutató érvényességét mintegy alátámasztják.

2. A fogalmak subsumtiójának akár fölfelé, akár lefelé megvan a maga szükségképeni határa. Fölfelé ez a határ az általánosban vész el, illetve a logikai elvekben ütközik meg, ahol az egyes dolog tartalmi vonásai teljesen háttérbe szorúlnak. Lefelé a határ: az individualitás. Ebben ütközik meg a logikum. Magával az individuummal új terület kezdődik, amely kívül esik a logikai sík határán s azért ebbe maradék nélkül be nem kebelezhető. Ez adja meg az individualitásnak azt az irracionális, többé-kevésbé misztikus vonását, amelyet a különböző korok (XVIII. század) különösképen felhasználtak az individualitás kutatásánál.³

A logikai sík ott végződik, ahol az individuum elkezdődik. Az utóbbit az individualitás síkjának vagy nivójának nevezhetjük. Az individualitás síkja szemben a logikai síkkal — új terület. Itt van a fogalom, amott pedig a tárgy. A logikai síkban van az oroszlán, az individuális síkban egy bizonyos oroszlán (x) = azok egyikével, amelyek pl. a budapesti állatkertben találhatók. A két nivókülönbség egymással szemben való feltűnő eltérésének több oka van; oka egyfelől az, hogy nem minden individuumnak van meg a megfelelő külön fogalma, másfelől pedig nem minden fogalom vonatkoztatható szükségképen valamely individuumra. Vagy pl. a fogalmak egymás alá subsumálhatók, ellenben az individuumoknál ez csak kivételes esetekben lehetséges. Az individuális sík variabilitása végtelen, a logikai síké vele szemben korlátozott, legalább is a megismerés szempontjából.

A nivókülönbség meghatározása tehát nem olyan egyszerű. A logikum és az individualitás síkjának határai nagyon homályosak, mert az individualitás fogalma, tulajdonságai, logicitása, ill. irracionálitása ingadozó. A probléma megoldása épen abban áll, hogy tisztázza ezt a helyzetet. Amíg ez meg nem történik, addig itt is egy „transzcendentális látszat” téveszti meg a figyelt, amelynek következtében az individuumot, bizonyos vonásait, hol a logikai síkban, hol azon kívül keressük.

Van olyan fölfogás, amely az individuumot teljesen a logikai síkon belül keresi, s minthogy itt nem találja meg, a tudomány számára hasznavetetlennek tartja. Ez az álláspontja B. Russellnek,⁴ aki szerint az

³ H. Maier előbb idézett művében megjegyzi, hogy az irracionálitás makulája, mely az individuum fogalmán máig rajta tapad, még a plato-aristotelési filozofia öröksége.

⁴ L. B. Russell: *Introduction to mathematical philosophy*. 61. l.

individualitás lényegére irányuló kutatásnak, minthogy megfoghatatlan minden fogalom és leírás számára, nincsen semmi jelentősége. Ennek ellenére azonban ő is beszél individuumból, sőt megkülönbözteti a „relatív“ individuumból az „abszolút“-tól.

Némelyek az individualitásban ismereti kategóriát látnak; postulatumból, mely logikai előfeltétele a dolgok megismerhetőségének és logikai rendjének. Így a már említett J. Royce, aki a következő okfejtést adja.⁵ Ha a dolgokat nem fogjuk föl individuumoknak, akkor nincs osztály; osztály nélkül nincs reláció, reláció nélkül nincs rend. Már pedig az ész munkájának eredménye az, hogy rendet teremt az ismereti világban. Így abszolút logikai szükség, hogy gondoljunk individuális tárgyakat, amelyek az ideális rendsystemának elemei. E nélkül a postulatumból a világ teoretikus alkatán eligazodni nem lehet.

Tovább menve már egészen a pragmatizmus szempontjából nézi a kérdést, midőn azt mondja, hogy valamely tárgy akkor individuum, ha logikai célszerűségi szempontból annak kell tekintenünk.

Az előbb vázolt két állásponttal szemben az individuálitással, mint a világ logikai struktúrájának szükségszerű tényével találkozunk a filozófiai gondolkodás területén Aristotelestől kezdve, Leibnizon keresztül egészen napjainkig (csak Couturat és Driesch neveit említjük.)

Az individuális nivónak vagyis annak a határnak megállapítása, hogy hol kezdődik az individuum, amint említettük, nehéz azért, mert az individualitás kezdete és határai elmosódnak. Azért beszélnek ma is „relatív“ és „abszolút“ (Russell) vagy „alsórendű“ és „magasabbrendű“ individuumokról. Az általános felé haladás közben állandóan találunk olyan egységeket, amelyek individuumok gyanánt foghatók fel. Minden individuum fogható föl úgy, mint magasabb, általánosabb genus. Pl. Goethe *Faustja* vagy Beethoven valamely szimfóniája lehet „nem“ (Gattung), az előadás, az interpretálás lehetséges individuális módozataival szemben. (H. Pichler.)⁶

Már ez is mutatja, hogyha nem is mindenütt, de sok területen igen nehéz megállapítani az u. n. individuális nivót. Érvényes ez nemcsak az előbb említett irányban, tehát a „faj“, a „nem“, az osztály irányában, hanem az egyes tárgy individuálításán belül, az esetleg ott föltalálható, individuálisnak nevezhető alkotórészekre, atomokra is. Ezért van szükség az individuálitást alkotó mozzanatok lehető pontos megállapítására, hogy a legkülönbözőbb területeken legyen oly objektív kritérium, amely elégséges alapot nyújt a probléma megoldására.

Ami az individuálitás elvi jelentőségét illeti, kétségtelen, hogy ez is egy principium, ha nem is annyira általános, mint a logikai alapelvek. Talán ezért nem is tartották olyan fontosnak, mint a többi. Az alapelvektől megkívánjuk, hogy egyetemességük minél kevesebb korlá-

⁵ L. A. Ruge: *Encyklopädie der philos. Wissenschaften, Logik.* 1912, I. Royce cikke.

⁶ V. ö. H. Pichler: *Zur Lehre von Gattung und Individuum* (Beiträge zur Philos. des deutschen Idealismus I. B. 1. H. 1918.).

tozásban részesüljön és hogy evidenciájukhoz ne tapadjon az irracionálitásnak semmi salakja. Az individuálitás e követelményektől eltérően olyan principium, amely alogikus elemei következtében egészen sajátos természetű. Elvi fontosságát senki sem méltányolja annyira, mint Leibniz, aki meglátta, hogy minden létezőnek két határa van: a törvény (a logikum) és a törvényen kívüli (az alogikus), az individuális. Az általánosnak tipikus törvényszerűsége csak részben határozza meg az individuumot. Az egyetemes az individuumban testet ölt, visszatükröződik, de egyúttal általa korlátoztatik. Ezért a korlátozásért azonban gazdagon kárpótolja az individuum, a benne megvalósuló sajátos tartalom útján, mely új erőket és kapcsolatokat létesít magában az egyetemesben. Mindenben, ami individuális, van valami, ami kötetlen, szabad, ami éppen ezért valóban individuális, ami nem oldható fel a logikai törvényszerűségben. Az individuumban mindaz, ami benne negatívum az egyetemeshez szemben, pozitívummá lesz a maga önállóságában, de csak akkor, ha ez a pozitívum az egyetemeset valósítja meg a logikai elvek érvényességi szférájának határain kívül is.

Az ember platonizál és individuálizál egyszerre. Mindkettő elengedhetetlen a megismerés teljességéhez. Az individuumot nem lehet meglátni azok nélkül a vonások nélkül, amelyek benne nem individuálisak. Az idea azért lehetséges, mert az individualitás nem jelenti a dolgok abszolút heterogeneitását. Ez az ősi platoni belátás jelzi az örökös kapcsolatot, amely az individualitás és az egyetemes között fennáll. Ez a szempont nyújt támaszt lényegének megjelölésére. Ennek a figyelembevételével mellett érthető meg az, hogy az egyes dolog nem mindig fejezi ki az individualitás teljességét. Ha a zoologus megállapítja azt, hogy a méhszivacs csontvázának túalakú csontjai a mezodermban keletkeznek, akkor ennek logikai előfeltétele, hogy a méhszivacs egészével tisztában legyen. Ha ismeri az általános törvényszerűségnek azt a teljességét, amely a méhszivacs lényege, akkor az egyes individuumokban is ezt keresi, tehát azt, ami mindenikben közös, s az egyes példányok közül csak azt tekinti teljesnek, amelyikben ez a közös törvényszerűség a lehető legteljesebb mértékben valósul meg. Mindez arra mutat, hogy az individuálitás lényege valami belső törvényen nyugszik, mely magában foglalja a kvalitatív vonások összességét s amely az egyetemesre utal, sőt nemcsak „utal” reá, hanem csupán ott mutatkozik teljesen, míg az egyesben csak több-kevesebb tökéletességgel. Találón mondja H. Pichler,⁷ hogy a lényeg a koncentrált essencia, míg a különös (az individuális) a felhígított essencia. Az egyetemes gazdag tartalma igen gyakran halványan tükröződik az egyes példányok silányságában.

Vannak individuumok, amelyek az egyetemes mellett úgyszólván elvesznek, és vannak olyanok, amelyek mellett az egyetemes vész el — legalább is látszólag. Ha fokozat állítható föl abból a szempontból, hogy melyek és hol találhatók föl azok az individuumok, amelyek által az individualitás a legpregnansabb módon valósul meg, akkor éppen azok

⁷ V. ö. H. Pichler: *Vom Wesen der Erkenntnis*, Erfurt, 1926.

lesznek a legértékesebb individuumok, amelyekben az egyetemes a legeredetibb módon és erővel valósul meg.

Ebből következik, hogy a tér és az idő nem lehet kizárólagos principium individuationis. Leibniz ismeretes mondása, hogy két egyforma falevél nem található, nem csupán arra utal, hogy tér vagy idő tekintében különböznek egymástól. A tér és időbeli meghatározottságtól eltekintve is kell a falevelek egyéb, belső tulajdonságai között valami olyannak lennie, amely őket valóban individuumokká teszi. Ha nincs ilyen, akkor pusztán a tér és időbeli meghatározottság még nem teszi őket individualisakká. Két egyforma falevél létezhet s valóban létezik is akkor, ha az, ami az egyikről elmondható, elmondható a másikról is. Az „elmondhatóságnak“, a tér és idő kizárásával, valami olyan mozzanatra kell vonatkoznia, amely a dolgokat valóban individualisakká teszi. Ezért beszél Leibniz „azonos“ individuumokról, azt mondván, hogyha két individuum ugyanazon definícióval határozható meg, akkor a két individuum logikailag azonos, ha ontologikailag nem is az. Ámde azonos individuumok nincsenek, aminthogy tisztán logikai individuumok sincsenek. Az individuum épen azért individuum, hogy nem azonos egy másikkal; nemcsak térben és időben nem azonos, hanem elsősorban abban nem az, ami valóban individuálissá teszi. Mindazonáltal az „azonos“ individuumok gondolata igen mély belátást tartalmaz, mert azt jelenti, hogy logikailag azaz a tudomány szempontjából elenyészően csekély jelentősége van azoknak az individuumoknak, amelyek a tér- és időbeliségen kívül semmiben sem különböznek egymástól.

A tér és idő („hic“ et „nunc“) tehát nem meríti ki távolról sem az individuálítás kritériumát; másodrendű fontosságú szemben azokkal a vonásokkal, amelyek sajátosan individuálisak s amelyek mindig az egyetemesre utalnak, amelynek az individuum is hordozója, ill. kifejezője. Vannak individuumok, amelyekre a tér- vagy időbeliség alapvető, sőt leglényegesebb kritérium pl. valamely tér- és időbeli relációnál vagy pl. ennél „a föld középpontja“, ahol mindkét esetben az idő, ill. térbeli elhelyezkedés egyenesen megjelöli az individuumot. Két falevélnél azonban a tér- és időbeliség csak „indicium individuationis“, s ha nincsen egyéb, ami őket egymástól megkülönböztesse, akkor itt „azonos“ individuumokkal van dolgunk, azaz olyanokkal, amelyeknél az a sajátos vonás, mely őket valóban individuálisakká teszi, olyan jelentéktelenül csekély, amelynek nincs semmi jelentősége a tudományos megismerés számára.

3. Husserl⁸ szerint az individuum a tiszta logika szempontjából megkövetelt „őstárgy“, azaz abszolút logikai valami, amelyre minden logikai elváltozás vonatkoztatható. Ezért le kell hánthanunk lehetőleg minden antropologiai vonást róla, hogy alkatát megérthessük. Az a körülmény, hogy ami egyetlen, individuális, az nem írható le, mert a leírás mindig csak általánosságokkal operálhat, amelyek alól épen az individuális mozzanat síklik ki (Pauler), nem teszi fölöslegessé, hogy

⁸ V. ö. E. Husserl: *Ideen*, etc. 15. §. 29. 1.

megállapíttassanak mindazok a vonások, amelyek minden individuálitásnak logikai előfeltételei. Lehet, hogy éppen maga az individuális mozzanat le fog szakadni a vizsgálódás fonalának végéről. Az, ami így leszakad, logikai szempontból kétségtelenül hasznavehetetlen. Ismerettani szempontból azonban ez is értékesíthető. Az individuum határfogalom, még pedig sajátosan olyan, ahol nemcsak megszűnik, hanem kezdődik is valami, valami új, ami többet, nagyobbat és bizonyos szempontból mérhetetlenül fontosabbat jelent, mint maga a tudás, mely róla alkotható. Minden kutatás, amely a tudás határfogalmaira irányul, eredményeiben legtöbbször ingadozó, ami együttjár a dolog természetével. Olyan, mint a felderítő szolgálat, amely sokszor csak azt tudja eldönteni, hol *nincs veszély*, de arra nem tud mindig megfelelni, hogy hol *van*. Az individuálitás lényegének kutatásánál is el kell készülni lenni az ingadozó, esetleg negatív eredményekre, amelyek a tudományra, ha nem is mindig fejlesztőleg, de feltétlenül tisztítólag hatnak.

4. Az individuálitás kritériuma az a sajátos minőség, amely minden mástól megkülönbözteti. Suarez ezt így fejezi ki: *unaquaque entitas per se ipsam individuationis principium*. Itt nem valami külső okról van szó, hanem a principium intrinsecum individuationisról, mely sem tisztán a materia, sem tisztán a forma nem lehet.

Az individuum meghatározottsága e szerint nem külső elvektől függ, hanem benne és általa van megadva. Körülbelül ez az álláspontja Leibniznek is, amikor azt mondja: *omne individuum tota sua entitate individuat*. A dolog egész tartalma együtt alkotja a principium individuationist.

Valamely individuumot individuummá tesz elsősorban az, hogy egyetlen tárgyat vagy dolgot képvisel. Ennek az egyetlenségnek alapja lehet a belső alkat, a minőség, amelynek egyetlensége akkor nyilvánvaló, ha olyan vonásokat tüntet fel, amelyek semmi mással nem pótolhatók vagy helyettesíthetők. Így pl. Goethénél vagy Petőfinél szellemi alkatuk és jelentésük az individuálitás kritériuma, mely sem a tértől, sem az időtől nem függ annyira, mint sajátos, belső adottságuktól.

Az individualitás alapja tehát a kifejezetten sajátos minőségi vonás, amikor is a belső alkat, a tartalmi vonások összessége tesz valamit individuálissá. A másik, ami evvel szorosan összefügg, az egyetlenség. Az egyetlenség nemcsak azt jelenti, hogy minden, ami individuum, egy tárgyat jelöl meg, hanem azt, hogy ez az egy tárgy olyan, amely belső alkatánál, minőségi vonásainál fogva valóban egyetlen, amilyen más nincsen. Goethe és Petőfi ilyenek. Ellenben „a római pápa“, melyet John Stuart Mill és H. Maier is az individuálítások közé soroz, nem individuálítás, mert ha egyet is jelent, de nem jelent egyetlen. „X. Pius“ individuálítás, mert világosan egyetlen jelent. Amint Russell mondja, vannak individuumok, amelyeket egyetlen névvel jelölünk meg, amely direkt rámutat az individuumra. Az ilyen nevek egyszerű symbolumok. Egyszerű symbolum az, amelynek nincsen olyan része, mely ismét symbolum lehet. „A római pápa“ nem ilyen egyszerű symbolum, hanem leírás által (description) van megjelölve, amelynek olyan részei

vannak, amelyek tovább analizálhatók (összetett symbolum, szemben az előbbivel, amely egyszerű). A leírás által megjelölt individuum relativ szemben az egyszerű symbolum által megjelölttel.⁹ Megjegyzendő, hogy nemcsak név lehet az, ami egyetlen individuumot jelöl meg, hanem bármely fogalom, amelynek tartalma egyetlen alája eső tárgyat jelöl meg, pl. „a világ közepe”.

Hogy már most az ilyen egyetlen individuumot megjelölő fogalomnak szükségképen valóság fogalmának kell lennie, ez csak akkor helyes, ha az individuumok fennállását pusztán a valóság területére korlátozzuk. Az a körülmény azonban, hogy vannak egyes fogalmak, amelyek egyetlen individuális dolgot jelölnek meg, a valóság fogalmakon kívül is, azt látszik bizonyítani, hogy nemcsak pusztán a valóság területén keresendő az individualitás.

Individualitás és egyetlenség tehát egymás jelentését kiegészítő fogalmak. Ha valami nem egyetlen, akkor nem szükségképen individuális, még ha egyéb föltételek meg is volnának ehhez.

Az individualitás két kritériuma: a belső minőség és az egyetlenség, adják a fogalomnak lehető teljességét. Az egyetlenség az összes alkotó mozzanatoknak arra az egészen sajátos találkozására, arra a specifikus vonásra utal, mely az individualitás lényege. Ezek alatt a mozzanatok alatt jelen esetben kizárólag a *belső* mozzanatok értendők, azok, amelyek a belső struktúrát alkotják. Bizonyos vonások némely individuumokra nézve másodrendűek, míg ugyanezek más individuumokra alapvető természetűek. Lehetnek individuumok, amelyekre nézve pl. csak a térbeliség vagy esetleg csak az időbeliség szolgálnak kritériumul.

Minél erőteljesebbek a minőségi vonások, amelyek az egyedüliséget is involválják, annál határozottabb az individuum belső, logikai alkata. Minél gyöngébbek és elmosódottabbak, annál inkább előtérbe nyomulnak olyan vonások, amelyek nem tartoznak lényegesen hozzá az individuumhoz. Az egyetlenség csak akkor jellemzi valóban az individuumot, ha a belső, tartalmi vonásokra is támaszkodik. Ebben az esetben az egyetlenség nem pusztán ontologiai fogalom, hanem az értékességnek elmosódó árnyalatát is magán hordozza. Azonban az egyetlenség ez utóbbi nélkül is individualitás alkotó principium. Mindebből látható, hogy Leibniz idézett meglátása (*omne individuum tota sua entitate individuatur* ma is teljes mértékben megállja helyét.

5. Az előbbieket kiegészíti a következő tétel: minden individuum egység, zárt egység. Az egység azonban nem nagyon világos kritérium az individualitásra már azért sem, mert magának az egységnek fogalma is szerfölött homályos. Az egységről, mint tulajdonságról, nincs helyes definíció — mondja Frege. Sem az oszthatatlanság, sem az elhatároltság nem merítik ki fogalmát. Nem minden egység individuális. Különbösen is az egység formális tulajdonság s így mindenütt egyforma, s ha mégis megvan minden dolognak ez a formális tulajdonsága (*omne ens unum*), ez még nem elegendő az individualitás meghatározásához. Csak

⁹ Russel i. m. 173. l.

a tartalmilag és minőségileg vagy relációi által meghatározott egység fog közelebb vezetni a célhoz. Ez azonban már tovább megy az egység pusztá fogalmánál.

Ugyanez fennáll az azonosságra nézve is. Az a tétel, hogy identitásról csak az individuumnál lehet szó (Burkamp), nem foglalja magában azt, hogy az azonosság kimeríti az individuálitást. Minden individuum azonos önmagával, s így az identitás épügy, mint az egység szükségképen előfeltétele annak, hogy valami individuális lehessen. Azonban nem minden, ami identikus, szükségképen individuális. Az identitással, mint egyetemes érvényű logikai elvvel szemben az individuálitás bizonyos megkötöttséget, korlátozottságot mutat. Bizonyos megszorítás szükséges ahhoz, hogy valamely dolog, ami azonos önmagával, egyúttal individuális legyen.

Ami a „zárt” egységet illeti, ez nagyon relativ. A zártság, az elkülönítettség különösen nagy szerepet játszott az individuum fogalmával kapcsolatban akkor, amikor ezt tulságosan idealizálták (pl. W. v. Humboltnál). Logikailag azonban ennek a kifejezésnek, hogy „zárt egység”, nincs meg a határozott jelentése. Kétségtelen, hogy bizonyos mértékben minden individuum zárt egység, de azért pl. az organizmusnál sem lehet „absolute Geschlossenheit”-ről beszélni. Az orgánizmus önfenntartása számos olyan föltételt hordoz magában, ami nem egyeztethető össze az abszolút zártsággal.¹⁰ Maga az, hogy teljesen elzárt”, elkülönített, már föltesz valamit, amittől el van különítve s az utóbbi (az elzárt) az utóbbival szorosan érintkezik. A határt megvonni ebben a tekintetben igen nehéz. Az elkülönítettség fölteszi azt, amittől el van különítve, s így minden zártságnak „vannak ablakai”. Amint azonban az ablak sem veszélyezteti a ház egységét és különállását, épügy az egyetemes hatások szövedékében is fennáll az egyes, sőt épen csakis itt és így állhat fenn. Ebből is következik, hogy az individuálitás nem pusztán a maga elkülönítettségében áll fenn, hanem abban az összefüggésben, amely által hozzátartozik egyebekhez. Minden, ami individuális, belétartozik a relációk összeségébe. A „rend” következtében, amelyet a relációk teremtenek, több igen fontos és alapvető mozzanatot nyerünk, amelyek az individualitás logikai alkatában gyökereznek. A relációk azonban nemcsak az egyes individuumok között húzódnak el, hanem az individuálisnak nevezett komplexum egyes részei között is. E szerint megkülönböztetjük a relációkat, amelyek bizonyos individuumok között állnak fenn, és másfelől az összefüggésnek ama mozzanatait, amelyek az egyes individuumokon belül vannak. Lényeges különbség van az individuálitás szempontjából az előbbi, mondhatjuk külső, és az utóbbi, belső relációk között. Hogy lehet belső relációkról beszélni valamely

¹⁰ L. Sigwart: *Logik* (III. kiadás, II. kötet, 1904). 258. l. Az individuum ellen felhozzák. — úgymond — hogy a való tárgyakra alkalmazása sok nehézséggel jár. Vitatható ugyanis, hogy vajjon az egész fa vagy az egyes hajtás, vagy pedig a sejt-e az individuum. Vagy pl. vitatható az állati individuum, amelynek sem időbeli, sem térbeli határai nem szilárdak, nem bizonyosak.

individuum határain belül, ez érthető, mert hiszen individuumon ma már nem valami feltétlen egyszerűt értünk, mint amit értettek rajta általában. Ez a kritérium elesik. Lehet egy individuum teljesen egyszerű és lehet összetett. Bármily komplikált egység lehet individuum (pl. az organismus) és bármilyen egyszerű is lehet az. A kérdés nem is az, hogy egyszerű-e vagy összetett, hanem az, hogy mi teszi akár az egyszerűt, akár az összetettet individuálissá? Ismét ott vagyunk a kérdésnél, amelyre állandóan keressük a feleletet.

Az a kritérium tehát, hogy az individuumnak egyszerűnek kell lennie, nem áll meg; annál kevésbbé, mert a legvégső egyszerűnek fogalma is definiálhatatlan.

6. Ha valamely individuum nem egyszerű, hanem összetett, akkor mindazt, amiből össze van téve, nevezhetjük résznek, a részek összeségét pedig egésznek. Mondhatjuk-e már most vajjon azt, hogy az individuum mindig egész, illetve azt, hogy az egész és minden egész individuum. Vagy különbséget kell tennünk az egész és az individuum között olyanformán, ahogyan Burkamp teszi, aki szerint az egész jelenti a zárt egységet a részekkel szemben, míg az „individuum ist eine Einheit gegen äussere Mächte“.¹¹ Pl. a néptömeg — egész a benne helyet foglaló egyes emberrel szemben; míg ugyanez a tömeg pl. egy tüntetés alkalmával a rendőrséggel szemben — individuális egység. A megkülönböztetésnek ez a módja zavaró. Ilyen „alkalmi“ individuálítások nincsenek. Igaz, hogy lehet beszélni tömeglélekről az egyes lélek mellett. Ez a tömeglélek azonban nem csupán külső hatásokkal szemben nyilvánulhat meg s így az előbbi megkülönböztetés semmiképen sem állja meg helyét. Ha valami individuális, akkor ez a jellege állandó, nem esetleges. Az individuum kifejezés jogos használata ott kezdődik, ahol az egész, mint egység, és a benne levő részek sokasága bizonyos vonatkozásban vannak, ahol a részek az egésznek egységét teszik szükségessé. Tehát ott beszélhetünk joggal individuálításról, ahol az egész és a részek szerves és szükségképeni összefüggésben állanak egymással, ahol a résznek nincs semmi önálló individuálítása, ha az egészből kiszakíttatik. Ilyennek tekinthető az organizmus, ahol a részek viszonya és minden funkciója az egységes egészben meg van határozva. Az orgánizmus tehát egész, mely megfelel annak a követelménynek, hogy részei között szerves összefüggés áll fenn s így individuális.

Ujabban O. Spann művében (Kategorienlehre) találkozunk az egész fogalmának igen értékes fejtegetésével. Az individuálításhoz való viszonyát azonban nála sem találjuk határozottan feltüntetve. A mű alapgondolata az, hogy az egyest sohasem szabad magában tekintenünk és belőle indulnunk ki (individuálizmus), hanem meg kell pillantanunk, észre kell vennünk a világösszefüggéssel, kosmossal való kapcsolatait, amelyek alapján megérthető (universalizmus). Tehát mindig az egész, legyen az nagy (makrokosmos) vagy kis egész (mikrokosmos), a magyarázó fogalom a világon levő összes dolgok metaphysikai vagy ismer-

¹¹ W. Burkamp: *Die Struktur der Ganzheiten*. Berlin, 1929. 24. l.

reti alkatára nézve. Az egész, mint ilyen, nem létezik; a rész magában szintén nem létezik. Az egész a részben születik meg és általa valósul meg, viszont a résznek is csak az egészben van helye.

Az első azonban az egész, míg a rész logikailag későbbi fogalom. Az a felfogás, amely a részt az egész elé teszi, atomizáláshoz vezet mind a természettudományban, mind a szellemtudományban. Ez atomizáló, kauzális fölfogás szerint az egész a részek összege. Már pedig az egész fogalma ellentét mindavval szemben, ami pusztán a részek mechanikus egymásmellérendeltségét jelenti. Okság, individualizmus, sensuálizmus, relativizmus és atomizmus egy és ugyanazon gondolatsornak különböző területen és különböző módon való kifejezése, amellyel szemben áll mindaz, ami az universalizmusnak jelzett „ganzheitliche Auffassung“-ot képviseli. A világ egymásból kifejlődő egészek összefüggésrendszere. Ez azonban nem genetikus, hanem systematikusan értendő. Minden egész ismét része egy nagyobb egésznek, s az, amit általánosnak, egyetemesnek nevezünk, a mindenkori, magasabb „Ganzheitsstufe“. Maga az egyetemes, mint egész, individuális, s nincsen olyan egyetemesség, amely ne lenne individuális. Csakis az egésznek, mint alapvető kiindulási pontnak fölfogása igazolja azt, hogy bizonyos dolgok a világon megismételhetetlenek és egyetlenek, amit az atomizmus, az individualizmus álláspontján sohasem fog lehetni bebizonyítani. Ez utóbbi állásponttól nem lehet belátni, hogy miért ne lehetne két egyforma falevél, ellenben az előbbi felfogás szerint, ahol minden egyes „része“ a nagy egésznek, könnyen belátható, hogy minden tagnak egymástól különbözőnek kell lennie.

Az egésznek az a kétségtelenül széles perspektívájú, de éppen azért körvonalaiban elmosódó fogalmazása, melyet bölcselőnkénél találunk, nem adja meg a magyarázatot az individualitás számára. Abban, amit egésznek nevez, éppen annyi vagy talán több irracionális vonás van, mint magában az individuumban. Ez utóbbi megértésének föltételei époly nehezen közelíthetők meg a megismerés számára, mint az egészé, sőt az utóbbi sokkal elasztikusabb, mint az individualitás. Így a kettőnek együttes szemlélete és egybevetése újabb bonyodalmakhoz vezet a nélkül, hogy a fogalmak precíz megértéséhez közelebb jutnánk. Az „egész“ logikai konstrukció, nem metaphysikai entitás; magyarázó elv az összefüggések megértésére, amely helyenkint átsíklik a metaphysika, sőt a theologia területére, ami által sokat veszít magyarázó erejéből.

Az a megállapítás sem teljes értékű, hogy az egész, mint alapvető kiindulási pont már igazolja az individuumot a maga teljességében. A hely, amelyet az individuum az egészben elfoglal, csak egyik oldala igazoltságának. Mindennek, ami egyszer individuális, kell lennie ezen kívül olyan logikai tartalmának, amely a másik oldalról is igazolja fönnállását. Azt a körülményt, hogy az individuum egyetlensége és megismételhetetlensége csak akkor érthető, ha egy egészben megjelenőnek, egy egész részének tekintjük, bölcselők abszolút történetiségnek nevezi, ami e szerint annyit jelent, hogy az universalistikus szemlélet mellett és csakis ezen az alapon érthetjük meg az individualitás ama jellegzetes

határozmányát, hogy történetileg egyetlen és megismételhetetlen. De még ha így is van, ez még nem határozza meg teljesen az individuálitást. Ez a szempont is egyoldalú és hiányos ama másik nélkül, amely minden történetiség theoretikus, tehát logikai tartalmára utal. Az, hogy valami történelmileg megismételhetetlen, hiányos annak a tartalomnak ismerete nélkül, amely valóban ilyen. Csak a theoretikus (a logikai) szempont ad értelmet és jelentést minden történésnek s azért minden történés elsősorban a theoretikus szempontnak van alávetve. Első a logikai tartalom s ez szabja meg a történetiség jelentőségét is. Az individuum teljes megértéséhez csak az vezet, ha a theoretikus és a történetiség szempontjai együttesen alkalmaztatnak reá. Ez azt jelenti, hogy maga az egyetlenség és megismételhetetlenség még nem adja az individualitás teljességét a logikai tartalom nélkül, amely benne rejtőzik. Az abszolút történetiség még nem elegendő ahhoz, hogy ne lehessen két egyforma falevél, ehhez még szükséges a kettő tartalmi, logikai különbsége. A történetiség jelentősége — mint láttuk — ez utóbbi mozzanattól függ, amely mintegy *minősíti* az előbbit. Azért más a történetiség pl. ennél az individuumnál „Aristoteles“, mint annál a megállapításnál, hogy pl. „ebben a pillanatban rosszúl ég a villany“. Mindkettő egyedüli és megismételhetetlen, tehát „abszolút történeti“. Az előbbi esetben azonban épen az individuális tartalomnál fogva ennek a történetiségnek mély értelme és jelentése van, míg az utóbbi esetben ez a jelentőség úgyszólván semmivé zsugorodik.

7. Az organikus egész mellett, amelyben a részek meghatározott relációban állanak egymással, megkülönböztetik a summatív egészet, ahol a részek viszonya változtatható az egész keretén belül, a nélkül, hogy az egész értelme megváltoznék. Ez a summatív egész a halmaz. A halmaz — Cantor definíciója szerint — jól megkülönböztethető dolgok együtvértartozása, ill. összefoglalása. A mellett a meghatározás mellett, amelyet O. Spann ad az egészlől, a halmaz nem lehet egész, mert az egész ellentéte mindannak, ami nem szervesen összefüggő, tehát summa vagy aggregatum. Itt tehát épen a halmaz az, ami szembeállítandó elsősorban mindazzal, amit egésznek nevezhetünk. Maga Cantor azonban azt mondja, hogyha több halmazt egyszerre veszünk szemügyre, akkor mindenik egy külön „egész“ a másik mellett. A halmazelmélet minden egyes halmazt egésznek tekint. Hogy a halmaznak „egész“ gyanánt tekintése helyes-e vagy nem, avval most nem foglalkozhatunk, annyit azonban meg kell jelezni, hogyha az organikus egészlől el lehet mondani, hogy több és más, mint a részek összege, úgy a halmaztól sem lehet ezt megtagadni, mert noha szervesen össze nem függő elemekből áll, mégis ezek az elemek bizonyos összefüggésben állanak a halmazban is, bármily primitív legyen is ez. Maga a halmaz is mindig többet jelent, mint az egyes elemek, különbözik összes elemeitől; épen a benne helyet foglaló elemek összefoglalásának, ill. együttlétének eredménye s ennyiben különálló — szemben elemeivel, ha nem is olyan mértékben és abban az értelemben, mint ahogy ezt az organikus összefüggésknél el lehet mondani. A halmaznál kizárólag a quantitás a döntő, ez viszont nem kö-

zömbös reá nézve, mert mindig számít az egyes részek odatartozósága, s ha egy is hiányzik, ez már befolyásolja a halmazt, mint olyant.

A halmaz egyes alkotórészei magukban, külön lehetnek individuumok. De akár individuumok, akár nem, az a viszony, amelyben, mint a halmaz alkotó elemei állanak, a *koordináció*, ennek legalább is legegyszerűbb módja. A búzaszem nincs alárendelve a zsák búzaszemnek, a kavics nincs a kavicsprizmának. De maga az egész halmaz sem subsumálható egy más halmaz alá.

Vajjon van-e a halmaznak individuálitása vagy nincsen? Noha a halmaz — mint láttuk — több, mint az egyes alkotóelemek, és fennáll az egyes tagok között valamelyes olyan vonatkozás, amelynek következtében a halmaz épen keletkezhetik, ez nem elegendő ahhoz, hogy individuálitásáról beszélhessünk. A halmaz nem individuális, akár egésznek tekintjük, akár nem. Abban, hogy ez így van, igen nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy az egyes elemek pusztán koordinációs viszonyban állanak és nem subsumciósban. Épen ezért az a reláció, amely a halmaz tárgyai között fennáll, nem ad elegendő alapot arra, hogy individuálisnak nevezessék, mert maga a logikai tartalom, amely a halmaz útján létesül, nem szolgáltat elegendő alapot ehhez. A tétel, hogy a halmaznak nincs individuálitása, érvényes, tekintet nélkül arra, hogy alkotó elemei individuálisak vagy nem.

Csaknem ilyen elbírálás alá esnek a kristályok. A kristályoknál ugyan a részek bizonyos szabályok szerint helyezkednek el. Bergson¹² szerint a kristály azért nem individuális, mert nincs meg benne a részek különleműsége, sem pedig a funkcióknak egymástól különböző sokfélesége. Driesch szintén körülbelül itt látja a különbséget a kristályok és az organismus között, amikor azt mondja, hogy az előbbieket egyféle anyagból állanak s keletkezésük pusztán térbeli gyarapodási folyamat. Mindez azonban nem lehet döntő a kérdésben, mert az anyag egyneműsége vagy differenciáltsága vagy a keletkezésnek, a gyarapodásnak a módja nem döntő erre. Nem látható az összefüggés és a kapcsolat, amely mindezek és az individualitás között fennáll. Pasteur kísérlete alapján ismeretes, hogy a kristályok tömített oldatban letört részeit regenerálják, újra növesztik. Ez a körülmény az individuálitás szempontjából előnyt jelent számukra a halmazzal szemben; előnyük továbbá az is, hogy részeit bizonyos szabályok szerint helyezkednek el s így az egység sokkal pregnánsabb módon nyilvánul meg rajtuk, mint a halmaznál. S mindezek ellenére sem mondható a kristály individuálisnak, még pedig azért, mert minden kristály pusztán magát a fajt, a speciést juttatja kifejezésre és sohasem az egyest, az individuumot.

Époly kevésbé beszélhetünk individuálitásról, mint a kristályoknál, ha száz márvány vagy üveggolyót állítunk fel egymás mellé. Ezeknek különállását pusztán a geometriai forma határozza meg; a geometria síkjában azonban nincs individuálitás. Valamely geometriai pont, egyenes vagy sík csak akkor különböztethető meg egyik a másik-

¹² Bergson: *Teremtő fejlődés* (magyar ford.). 17. 1.

tól, ha több pont, vonal vagy sík egy időben kerül a szemlélet terébe. Ha a geometriában általános elveket lehet felállítani, ez épen abból magyarázható, hogy a pontok, vonalak és síkok nem sajátosak, hanem mindenik az egész fajt képviseli (Frege).¹³

8. Eddig azt érintettük, hogy az *egész individuális-e*, ill. mely esetben ilyen és mikor nem. Most már föltehetjük a kérdést, hogy lehet-e individuális az, ami nem egész, ami csak rész vagy darab. Sigwart szerint a darabok nem individuumok, mert részei lehetnek egy nagyobb egésznek, de épúgy kisebb részekre is oszthatók. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Vannak „darabok“, amelyekről lehet állítani, hogy individuálisak, és vannak olyanok, amelyekről ez nem állítható. Pl. az Akropolis romjai individuálisak, egy darab köszén vagy tűzifa nem individuális. Vajjon hogyan lehet megindokolni ezt a megkülönböztetést?

Az Akropolis romjainak individuálitása nemcsak önmagában van, hanem abban a relációban, amely ezeket ahhoz az egyetlen egészhez hozzáfűzi, amelynek részei. Valamely résznek vagy darabnak individuálitását vagy annak ellenkezőjét nem az dönti el, hogy egy nagyobb egység tagjai, vagy hogy még kisebb részekre bontható, mert hiszen minden rész és darab ilyen, hanem csakis az, hogy a tartalomnak az az egésze, összessége, amelyből kiszakított, általa és benne felismerhető-e egész határozottsággal. Minden rész vagy darab lehet individuális, ha a maga sajátosságában képes meghatározni azt a specifikus, individuális egészet, amelynek része. A rész vagy darab individuális akkor, ha egy olyan relációnak egyik tagja, amelynek másik relátuma egyértelműleg határozható meg. Ilyen rész vagy darab talán kevés van, de ha csak egyetlen egy is van, akkor is két fontos tanulság állapítható meg ebből, és ez az, hogy individuális lehet az is, ami nem egész, és hogy individuális lehet egy reláció is.

9. A tárgy egészének összbenyomására, ill. alkotára támaszkodik az u. n. formaelmélet (Gestalttheorie). A formaanalysis feladata, hogy kiemelje az egésznek azt a meghatározó momentumát, amely jellegzetes reá nézve. A modern forma fogalom, amely ebben az elméletben szerepet játszik, mindig az egészből indul ki, Goethere támaszkodva, aki azt mondja, hogy „etwas als Gestalt auffassen, heisst die Teile im Zusammenhang zu erfassen“. A forma adja, ez szabja meg valamely dolog minőségének jellegét. Ebben bennefoglaltatik a relációk összessége, amelyek abban a tárgyban összefonódnak. A forma adja ama változatlan, logikai momentumok összességét, amelyek a tárgy külső és belső relációinak együttességében jelentkeznek; azért a dolog részei között fennálló rendet is fejezi ki. Sokban különbözik ez a modern forma fogalom az aristotelesitől, sok tekintetben bővebb, de sokban szűkebb. Nem mindenütt világos, hogy mit értenek rajta, de kétségtelenül tartalmaz olyan

¹³ V. ö. G. Frege: *Die Grundlagen der Arithmetik*. 1884. 19. l.

mozzanatok, amelyeket az individuálitás problémájával kapcsolatban sem lehet figyelmen kívül hagyni.⁴¹

Ehrenfels a modern forma fogalomnak négy alapvető kritériumát különbözteti meg. Az első a közelség tényezője. A részek közelsége és egysége szükséges előfeltétele a formának. Ez a kritérium a tárgyak igen nagy területén mutakozó individuumokra nézve is fennáll, ill. megfordítva, igen nagy azoknak a tárgyaknak száma, amelyek individuálítására nézve a részek közelsége és az egység általában alapvető jelentőségűek.

A második Ehrenfels-kritérium az átvihetőség (Transponierbarkeit). Minden, aki transponálható = forma, mondja Ehrenfels. Ezen azt érti, hogy pl. egy melodia áttehető egyik hangnemből a másikba, a nélkül, hogy lényegében megváltoznék. Ugyanaz és mégis más. A melodia fölismerhető és azonossága megállapítható. Ebben a kritériumban tulajdonképpen az van kimondva, hogy van a formának olyan mozzanata, amely változhatik, és van, ami benne nem változhatik. A második Ehrenfels-kritérium semmi egyebet nem fejez ki, mint: Die Definition des Allgemeinen als des Mehrmalsmöglichen (Weinhandl).

A részek a transponált melodiában is ugyanolyan sorrendben következnek egymásután, mint mindig. A dolgokban vannak olyan törvényszerűségek, olyan belső vonatkozások és összefüggések, amelyek lényegét alkotják s amelyek megváltozása esetén az a dolog, mint egész, vagy teljesen megszűnik vagy forgácsokká vetődik szét. Csak azoknak a dolgoknak van *formájuk* a modern formaelmélet szerint, amelyek nem közböbök a bennük előforduló elemek, ill. részek fölcserélődése iránt. A formának megvan a maga struktúrája, ahol egy rész elváltozása az egészet befolyásolja. Aristoteles az „egész” összefüggésében levő elemek fölcserélődését metathesisnek nevezi. Az igazi formánál a metathesis nem lehetséges, s így világos, hogy az Ehrenfels-féle transponálhatóság a dolgoknak olyan mozzanatára vonatkozik, amely az „egész”nek sajátos egységét, lényeges összefüggését nem zavarja. Ilyen mozzanatok azonban nemcsak a melodiánál találhatók, hanem más dolgoknál is.

Ami a transponálhatóságot illeti, erre meg kell jegyeznünk, hogy minden transponálás lehetséges, ami az individuálitás lényegét nem érinti közelebbről. Vannak individuumok, amelyek eltűrik a transponálást, — akár Ehrenfels értelmében, akár más, általánosabb értelemben, pl. a tér- és időbeli transponálást. Vannak azonban individuumok, amelyek az utóbbit, tehát a tér- és időbeli transponálást nem tűrik el, és végül vannak olyanok, amelyek semmiféle transponálást, semmiféle vonatkozásban nem tűrnek.

Ha már most formának csak az nevezhető, ami transponálható, akkor a forma ebben az értelemben nem szükségképpen individuális,

⁴¹ V. ö. F. Weinhandl: *Die Gestaltanalyse*. Erfurt, 1927. E mű 30. oldalán ezt találjuk: Gestalt ist irgendein qualitatives, ein stofflich so und so geartetes, so und so gestaltetes, gegliedertes, geordnetes, kontstruiertes... spürbar dynamisches und gefühlsartiges.

mert az individuálitás nem minden esetben túri meg a transponálhatóságot.

A formaelmélet ragaszkodik ahhoz, hogy csak a részeiben tagolt, törvényszerű egészet tekinti valóban formának, amely nem közömbös a részek rendjének változásaival szemben. Vannak azonban olyan dolgok is, amelyek ebben a tekintetben teljesen közömbösek. Az előbbieket általában „egész”-nek (Aristotelesnél $\delta\lambda\omicron\nu$), az utóbbiakat szintén Aristoteles után $\pi\alpha\nu$ strukturáknak lehet nevezni. Ilyenek pl. a víz és a levegő. Ugyanilyenek a halmazok is, mert pl. egy kavicsalmaznál mellékes a részek rendje, sűrített vagy ritkított elhelyezkedése.

Aristoteles már most a $\pi\alpha\nu$ strukturákat is épügy elismeri formának, mint a $\delta\lambda\omicron\nu$ strukturákat, míg a modern formaelmélet csak az utóbbiakat ismeri el ilyeneknek. Ez a megszorítás helyes akkor, ha a halmazokra vonatkoztatjuk, azonban nem érthető teljesen, ha a levegőről és a vízről van szó, amelyek különböző, törvényszerű összefüggésben álló részekből vannak összetéve s alkotórészeik arányának megváltoztatása jellegzetes elváltozásokat idézhet elő mindkettőnél. Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy bizonyos esetekben a $\pi\alpha\nu$ strukturáknak is lehet nemcsak formájuk, amint Aristoteles is elismeri, hanem egyúttal individuálitásuk is. Individuális lehet valamely dolog akkor is, ha közömbös a részek rendjét és elhelyezkedését illetőleg, viszont egy más dolog csak akkor individuális, ha nemcsak nem közömbös ebben a tekintetben, hanem egyenesen ettől függ fennállása.

Az egésznek a fogalma a részek sokféleségét teszi föl. Ezek a részek szoros összefüggésben állanak egymással. Némely egész egyúttal individuális s így az individuálitás több reláció egysége. Az is lehetséges, hogy az individuálitás olyan relációk egysége, amelyeknek relátumai ismét individuálisak. Ebben az esetben individuumok halmozásával van dolgunk, amelyek subsumtiós viszonyban állanak egymással. Ilyen esetekben beszél Sigwart „alsóbbrendű” individuumokról. De előfordul az az eset, hogy az együvé tartozó individuumok a koordináció lazább viszonyában állanak; ebben az esetben némelyek beszélnek „kollektív individuumokról” (Burkamp). Ilyen kollektív individuum volna az emberiség az egyes emberrel szemben. Ez a megkülönböztetés azonban nyilvánvalóan téves és fölösleges.

10. Lehetséges-e már most az, hogy maga a reláció, mint olyan, individuális lehessen. Lehetséges-e az, hogy két egymástól különálló individuum között fennálló reláció individuálisnak neveztessek. Ilyen individuális relációk kétségtelenül vannak, pl. a házastársak egymáshoz való viszonya vagy egy levél küldője és a címzett közötti viszony mind ilyen individuális relációk. Az ilyen esetekben azonban nem pusztán maga a reláció individuális, mert hiszen ez tisztán logikai kategória, csupa forma minden egyéni tartalom nélkül. Itt a relátumok maguk is számítanak s ezek határozzák meg a relatio individuálitását. A reláció a relátumokkal együtt valami egészen újat ad, egy új egységet, egy egészen sajátos, individuális viszonyt, amely a relátumokban fundáltatik, de a relációban ölt testet. Vannak tehát individuális relációk, ill. vannak relá-

ciók, amelyek határozott tartalmuak és meg nem ismétlődők s így individuálisak. Azonban nem minden reláció individuális. Általános formai föltételként azt lehet odaállítani, hogy csakis meg nem ismételtető és speciális tartalmú relációk individuálisak, melyek tehát egyetlenek. H. Maier az individuális tárgyak között megkülönböztet önálló és nem önálló individuálításokat s a relációkat ez utóbbiak közé sorozza minden további indokolás nélkül. Itt az a kérdés, hogy lehet-e egyáltalában nem önálló individuumokról beszélni. Vagy talán a reláció azért nem önálló, mert függ a relatumoktól? A reláció, amely individuális, önálló a maga nemében, sőt nagyon is önálló és komplikáltnak mondható individuálítás, amely a relatumokra támaszkodik ugyan s innen meríti individuális tartalmát, amely éppen benne és általa valósul meg a legsajátosabb módon.

Ha elismerjük az egymástól független, magukban is fennálló dolgok bizonyos relációinak individuálítását, ezáltal bővül az individuálítás fogalma és területe, mert egészen újszerű az a mozzanat, hogy nemcsak az egyes tárgy lehet individuális a maga elszigeteltségében, hanem több dolog relációja újabb individuálítás létrehozója. Vannak a tárgyaknak olyan tulajdonságaik, amelyeknek fennállása egyenesen másokkal való relációjuk eredménye. Érdekes felemlítenünk azt, hogy a reláció individuálítása bizonyos tekintetben inkább le van szögezve, inkább le van rögzítve, mint az egyes tárgyé. Itt ugyanis két oldalról is alá van támasztva az individuálítás. Azáltal, hogy egy reláció is lehet individuális, kevésbé fontosnak tűnik föl az a kritérium, hogy az individuálítás minden esetben fölteszi a részek közelségét. A reláció individuálítását alkotó mozzanatok ugyancsak távol állhatnak egymástól s ez mégsem akadály a individuálításnak. Bizonyos relációk feltétlen kiegészítő részei azoknak a dolgoknak, amelyek között elhúzodnak. Azonban fennállhatnak olyan relációk, amelyek nem lényeges járulékaik és kiegészítői a dolgok egészének, hanem egész sajátosak, mondhatni kiszámíthatatlanok. Minél inkább ilyenek, annál inkább megfelelnek az individuálítás követelményének, tartalmuk annál jelentősebb, egyéni vonásokban gazdagabb.

11. Az előbbieken már többször volt említés téve az individuálítás fokozatairól. Ezen azt kell értenünk, hogy bizonyos individuálítás területen az individuumnak teljesebb, tökéletesebb megvalósulását találhatjuk, mint más területeken. Legtökéletesebb megvalósulását ott fogjuk megtalálni, ahol tartalmilag és formailag legtisztább alakjai állnak fenn. Minél tökéletesebb és teljesebb értékű az individuálítás, annál inkább megérthető rajta az, ami individuálításának lényege.

Az individuálítás legtökéletesebb megvalósulásának területe a valóság. Ebben a legtöbb gondolkodó egyetért. A felfogás különbsége csupán abban van, hogy némelyek az individuálítást kizárólag a valóság területére korlátozzák, míg mások egyebütt is lehetségesnek tartják s így beszélnek pl. a számok individuálításáról is. Burkamp¹⁵ azt mondja,

¹⁵ L. a 11. jegyzetben idézett mű 28. l.

hogy az egyes szám a természetes számok sorában, a matematikai és a valóságos tér egy pontja, egy hang a hangok sorában — mind individuumok épűgy, mint a reális fizikai valóság.

A valóság területén az individuálítás megvalósulásának határozott skáláját, fokozatait lehet megállapítani. Megállapítható ugyanis, hogy vannak dolgok, amelyek tisztábban és tökéletesebben tüntetik fel individuális egységüket s egyben jelentőségüket, mint mások. Egy virágnál, egy madárnál vagy egy fánál más foka található az individuálitásnak, mint egy göröngynél vagy kavicsalmaznál. Minél magasabbfokú az individualitás, annál inkább tagolt s ebben a tagoltságban annál inkább kidomborodik egysége. Abban az esetben, ahol a tagoltság egyforma, ott az egység tömörsége és kifejező ereje jelzi a magasabb fokot. Az egység külső megnyilvánulásának egyformasága esetén pedig a benne levő tartalmi tagoltság jelzi a teljesség fokát. Az individuálítás kompaktságának és magasabbrendűségének egyik igen jellegzetes próbája az, hogy bizonyos, az individuálítás egységét érő támadások pl. egyes részek eltávolítása, milyen hatással van az egészre; minél súlyosabban érint valamely dolgot egy ilyen beavatkozás, minél nagyobb elváltozást idéz elő benne, annál magasabb fokot képvisel az individuálítások sorában.

A valóságnak két osztályát, a természeti és szellemi valóságot, az individuálítás szempontjából élesen el lehet határolni. Az individuálítás a szellemiség területén éri el megvalósulásának lehető teljességét.

Driesch¹⁶ a „konstans“-ok sorrendjét a következőképpen állapítja meg: a) az anorgánikus világban vannak: 1. fizikai, 2. kémiai, 3. kristallografiai konstánsok; b) az orgánikus világban van: 1. entelecheia, 2. moralitás. Az anorgánikus valóságot illetően azt mondja, hogy semmi biztosat nem tudunk ezeknek teleologiai és individuális berendezettségéről. Evvel szemben talán meg lehetne jegyezni annyit, hogy minden kémiai elem jellegzetes, más elemtől teljesen eltérő színeképet mutat s így ennek alapján izzó állapotban meg lehet őket egymástól különböztetni. Ettől eltekintve azonban individuálításról tulajdonképpen csak az orgánikus lényeknél beszélhetünk, tehát ott, ahol entelecheiáról lehet szó. Legfelső fokon a morálítás jelzi az individuumot, mely kizárólag csak individuumokra vonatkozhatik.

Az individuálítás fokaira nézve jellemző az, hogy a magasabb fokot sohasem lehet az alsóbból maradék nélkül megmagyarázni, azért pl. az organikust a mechanikusból vagy a kémiai alapokból nem lehet teljesen megérteni, csak úgy, mint ahogy a morálítást sem lehet megérteni pusztán az organikusból.

¹⁶ H. Driesch: *Die Philosophie des Organischen*. 1909. II. 208. 1.

II. Az individualitás logikai alkata.

12. Mindennek, ami egyszer individuum, van jelentése. Csak az mondható individuumnak, aminek határozott, egységes értelme, logikai jelentése van. Egy „darab“-nak is van individuálitása, ha van értelme, ha van jelentése. A jelentés azonban mégsem fedi az individuum fogalmát. Más a jelentés és más az individuálítás síkja.

Ha a jelentés egyetlen individuumhoz tapad, akkor azt „jól definiált“ individuumnak mondjuk; ha ugyanazon logikai tartalom (= jelentés) több individuumban valósul meg, akkor az kevésbé meghatározott individuum. Jól meghatározott individuum Petőfi, Goethe, a föld középpontja, valamely reláció. A jól meghatározott individuum sejtelve csillan meg Duns Scotus „haecceitas“-ában, amely jóval túl és mélyebbre utal a „hic es nunc“ felszínes vonásainál. Azért az individuálítás problémájának mélyebb felismerése tulajdonképpen nála kezdődik. Jobban megvilágosodik Leibnitznál, aki szerint az individuum a belső tulajdonságok és azok változásainak összege, tehát maga a logikai tartalom.

Kevésbé jól meghatározott individuumok az olyanok, amelyeknek ugyanazon logikai tartalmuk van, ha a valóságban külön is állanak és jól megkülönböztethetők. Ilyen pl. a légy, az asztal stb. Kétségtelen, hogy minden egyes légy egy-egy individuum, azonban mindegyikben ugyanazon logikai tartalom van (legalább is egyazon fajnál). Ez a logikai tartalom ad az individuálításnak jelentést s így világos, hogy az individuumban a logikum jut reprezentációhoz. A realizmus és nominalizmus harca ezt nem tudta megérteni s így nem tudta egyeztetni. Nicolaus Kues azonban már sejtí, mikor azt mondja, hogy az universumnak minden individuális része az „Egész“-nek a kifejezője s potenciáliter sokkal több van benne, mint amennyi reáliter. Ez a metaphysikai fölfogás ismétlődik meg Leibnitznál, amidőn az egyesben a világ-egyetem tükröződését látja. Az egyes reprezentálja az egyetemet. Ebben a *reprezentációban* felcsillan az individuum értelmének mély meg-látása. Ha ezt a reprezentációt megtisztítjuk a metaphysikától és a

¹² A reprezentáció jelentőségére nézve I. D. Mahnke: *Leibnizens Synthese von Universalmathematik u. Individualmetaphysik*. (Jahrbuch für Philos. VII. kötet). 1925.

logika síkjába transponáljuk, akkor megvilágosodik előttünk az individuum fogalmának és jelentésének titka.

Az individuálitás problémájának összes nehézségei, de másfelől megoldásának — amennyire ez lehetséges — összes lehetőségei csak úgy érthetők meg, ha számot vetünk ama jellegével, amelyet egyfelől logicitása, másfelől pedig az individuálitás maga határoz meg. Az individuum az, ahol találkozik a valóság a nemvalósággal, a létező a nemlétezővel vagyis az érvényessel, s ennek következtében az egyes a többi egyessel, amelyek ugyanazon individuum körzetéhez (Individualgebiet) tartoznak s ezentúl más individuum körzetekkel, amelyek rajta kívül állanak, szóval az *egésszel*.

Az individuálitás a logikai érvényesség kapuja a világba. Minden individuumban megvalósul legalább egy idea, ha csak tökéletlenül, szűk korlátok között is. A legzártabb individuumnak is van legalább egy ablaka és ez az, amely őt a logikummal összeköti. Amit e csodálatosnak mondható összefüggés alapján meg tudunk érteni az individuumra vonatkozólag, csakis az tudható róla, de ez elegendő is. Amit ezen az alapon nem tudhatunk meg, az nem értékesíthető a tudás számára. Ami ebből az összefüggésből megérthető, meg fogja világítani, hogy milyen világtalan úton bolyongott nemcsak a középkor az univerzáliai kérdésének végnélküli vitájában, hanem a modern szellemi és társadalmi áramlatok mindenike, amely az egyetemes (az egészet) és az egyest egymással szembeállította, mint kérlelhetetlen ellentéteket. Az individualizmus és szocializmus sem egyebek, mint a dolgok egyoldalú értékeléséből fakadó ellentétek. Mindakettő megtermette és termi a maga, kétségtelenül értékes gyümölcseit, azonban mind a kettő külön-külön mégis csak a századok hangulatának és nem a dolgokba való mélyebb betekintésnek szülötte. Ha valahol, úgy ennél a kérdésnél érvényesül Goethe mély meglátása, mert itt nincs „Kern“ und „Schale“, hanem a kettő egy, illetve ugyanazon dolognak két oldalról való aspektusa.

13. Az individuálításban e szerint két mozzanat van: a logikai, amely az egyetemes felé utal, és a másik, amelyik az egyes tárgyban gyökerezik. Jól meghatározott individuumnak neveztük azt, amelynek jelentése egy tárgyra utal. Kevésbé jól meghatározottnak pedig azt, amely több különálló, de logikai tartalmában, jelentésében azonos dologra vonatkozik. Vannak olyan jelentések, amelyek nem valósulnak meg individuumokban. A jelentéshez tehát nem feltétlenül tartozik hozzá az individuálítás, azonban minden individuálításhoz hozzátartozik egy jelentés. A kérdés épen az, hogy mit jelent, amikor valamely jelentésnek individuumban kell megvalósulnia.

A két mozzanat, amely az individualitásban egyesül, útmutatás arra nézve, hogy a vizsgálódásnak két irányban kell mozognia. A logikai vonás adja azt a lényeges mozzanatot, amely nélkül individualitás el nem képzelhető; ez adja egyúttal azt, ami az individuumban nem individualis, hanem közös esetleg más individuumokkal, s így nem korlátozható az individuum szűkös keretei közé. Ebből következik, hogy egy individuum tulajdonképpen egy esete bizonyos általános logikai vonások

megvalósulásának; ugyanazok a vonások megvalósulhatnak több individuumban is, azonban nem minden esetben van ez így. A jól meghatározott individuálitás esetén bizonyos logikai tartalomnak *egy* esetben való megvalósulásával találkozunk. Azért az ilyen individuumok a maguk nemének lehető teljességét mutatják, mert a vonások összessége, amely hozzájuk tartozik, egyedül csak bennük valósul meg. Azonban a legjobban meghatározott individuumokban is vannak olyan vonások, amelyek már nem individuálisak, amelyek tehát másokkal közösek. A jól meghatározott individuumoknál azonban, ami bennük közös másokkal, szóval, ami bennük logikai, általános természetű, egy síkkal távolabb esik a logikai érvényesség irányában, mint a kevésbé jól meghatározott individuumoknál. Hogyan kell ezt értenünk?

A légy, mely előttem repül, individuum. Ilyen azonban nagyon sok van. Ez is légy, amaz is s így tovább, mindenik egy ugyanazon jelentésnek sok helyen, sokszor teljesen azonos módon, másutt kisebb eltérésekkel feltűnő megvalósulása. Ezek a legyek azért individuálisak, mert a valóság területén olyan vonásokat is mutatnak, amelyek őket individuálisakká teszik. Amit azonban ez az individuálitás kifejez és felszínre hoz, elenyészően csekély a tipikushoz, az általánoshoz képest, amely az egy által vagy milliók által realizálódhatik. Szóval a „légy“ jelenti az összes legyeket, közöttük természetesen az egyet is. A tipikus itt — úgy szólván — elnyomja az egyest a maga sajátosságában. Egy légyben tulajdonképpen az összes megvan s az egynek épen annyi jelentősége van logikai szempontból, mint az összesnek. Ellenben a jól meghatározott individuumnál a tipikus, az általános — mint említettük — sokkal távolabb esik s így kevésbé érinti magát az individualitást. Pl. Socratesnél Platónnál, Goethenél mindjárt az első fokon, tehát amikor azt mondjuk, hogy ezekben a Socratitas, a Platonitas stb. valósul meg, még mindig nagyon közel állunk az individuumhoz, noha már a logikai síkban mozgunk. S még ha föl is tehető az eset, hogy ezek bármelyike újabb individuumban is megvalósulhasson, akkor is csak két esetünk van, amelyek mindenike még mindig jól meghatározott individuum. Itt tehát tovább kell mennünk az általánosításban, ha meg akarjuk találni azt a tipikusan logikai vonást, ami pl. a légnél csaknem háttérbe szorítja az individuum önállóságát. Ilyen általános vonás lenne a fent nevezett jól definiált individuumok esetében, ha pl. bennük az „emberi“ vonást keressük, ami már jókora eltávolodás tőlük, mint individuumoktól.

14. Az eddigiek világosan mutatják az individuálitás problémájának két oldalát. Minden individuumban van olyan logikai mozzanat, amely nélkül fönn nem állhat, amely egyúttal utat nyit a logikai síkban való elhelyezkedésének megismeréséhez. Annak megállapítása, hogy az egyes individuumokban mi a közös vonás, és hogy ezek az individuumok épen logikai szempontból miképpen helyezkednek el egymás mellett vagy egymás fölött, ez a kérdésnek egyik oldala. Épen azért, mert minden individuumban van olyan mozzanat, ami benne nem individuális, hanem másokkal közös, megállapítható, hogy egyetlen individuum sem érthető meg önön magából. Megérthetőségének és egyúttal fennállásának van-

nak olyan vonásai, amelyek ha nem is függetlenek a szó szoros értelmében tőle, mégis szükségképen utalnak olyan összefüggésekre, amelyek rajta túl keresendők. Minthogy a problémának ez az oldala az egyetemes összefüggéseket keresi, synthetikus természetűnek mondható. A kérdés-komplexumnak ez az oldala az egyesnek az osztályhoz való viszonyát kívánja megvilágítani s így az individuumok nagy területeire terjed ki, hogy a közöttük levő logikai összefüggést megérthesse. Az individuumok elhelyezkedésének logikai rendje arra mutat rá, hogy milyen természetűek lehetnek az egyes individuumok között fönnálló összefüggések (coordinatio, subsumptio).

A kérdés másik fele magának az individuumnak tartalmi vonásait van hivatva földeríteni s megállapítani, hogy a subsistencia egyes területein föltalálható vonások között melyek azok, amelyek alapján az individuum létesülhet, melyek a feltétlenül szükségesek s melyek kevésbé fontosak ebből a szempontból.

A tartalmi mozzanatok összefüggése az azonosság következtében külön egészet alkot, amely minden mástól megkülönböztethető. Így minden individuumban az *azonosság*, a *koordinatio* és a *subsumptio* sajátos kifejezését találjuk meg. Az első jelzi a tartalmi vonások intenzív egybetartozását, a második az individuumokban a vele egy típusú individuumok között való elhelyezkedését, míg az utóbbi a rendszerbeli elhelyezkedést vagyis az osztályt. Az utóbbi kettőnél a logikai síkban mozgunk s így elvi nehézségek csak az elsőnél tűnnek fel. Míg az identitás a tartalmi vonások intenzív egybetartozását jelzi, a subsumptio e vonások extenzív áttekinthetőségét foglalja rendszerbe. Sem *egy*, sem több tartalmi vonás felhalmozása nem adja az individuálitást, hanem a tartalmi vonások intenzív összefonódásának egységében kifejezésre jutó jelentés. Azért az individuálitás magvához analitikus úton eljutni nem lehet. Az analitikus és a synthetikus módszer együtt adja a megközelítő megoldást. Tovább vezethet esetleg, különösen a szellemi és lelki individuálitásnál az intuición, amennyiben beszélhetünk ilyenről, amelynek feladata az volna, hogy a megismerhető tapasztalati adatok alapján vessen egy pillantást az irracionális mozzanatok tömkelegébe. Ez azonban már túlmegy a tudományos vizsgálódás határain.

15. A tartalmi vonások ama közösségét, amely több individuumban valósulhat meg s amely több individuumban azonos, típusznak, tipikusnak mondjuk. A típus még nem individuum. Viszont azonban tipikus vonások valósulnak meg benne, amelyek egyúttal jelentésének alapvető mozzanatai. A típus nem is az egyetemes, az általános, hanem maga a típus is az általánosnak elkülönített, körülhatárolt része. A típus az áthidaló a logikai sík és az individuálitás szintje között. Az individuum a típusban gyökerezik, innen veszi logikai egységét s így tulajdonképpen már a logikai síkban megkezdődik. Az individuálításban nemcsak saját tartalmi vonásainak egysége, hanem a típus egysége is megnyilatkozik. Fontos ez azért, mert ebből látható, hogy az individuum egysége nemcsak tartalmi vonásainak intenzív egybetartozásában merül

¹⁵ H. Cornelius: *Transcendentale Systematik*. 1916. 194. skk. lapok.

ki, hanem egy olyan magasabb egységre utal, amely az individuumon túl van.

Ez a megismerés szempontjából különösen fontos. A megismerés esetleges tévedéseitől csak akkor tudunk őrizkedni, ha ismerjük a tipikust. Az egyesnek minél tökéletesebb megismerése csak a tipikusnak ismerete alapján történhetik. A megismerés több esetben azonossága alapján képes az egyest a maga sajátosságában a mástól megkülönböztetni. Hogy a valóságban először az egyes dolgokat ismerjük s csak azután a több egyesben megnyilvánuló tipikust, ez nem befolyásolja annak az igazságnak elismerését, hogy *logikailag* az egyes ismerete sem lehetséges a tipikus ismerete nélkül s így az utóbbi megelőzi az előbbit.

A típus az egyesben az individuális vonásokkal vegyítve jelenik meg s így minden egyesben veszít valamit tisztaságából. Ez a veszteség a logikai oldalt illeti, másfelől nyereségről, gyarapodásról is lehet beszélni, amennyiben a tipikus vonások az individuális vonásokkal meggyarapodnak. A típusban koncentrálva jelentkeznek azok a tartalmi vonások, amelyek az egyesben individuális vonásokkal megnövekedve jelentkeznek. Az egyes tehát sohasem tökéletes kifejezője a jelentés egész tartalmának. Az individuum távolról sem jelenti a befejezettséget ebben az értelemben, hanem a befejezetlenségnek, a tökéletes hiányának egy árnyalata kíséri.

Az egyéni vonások laza egysége mellett a tipikus vonások nyomulnak előtérbe s az individuálisak annál inkább elmosódnak. A logikai tartalom gazdagabb az olyan individuumokban, ahol az egyéni vonások belső egysége határozott formát mutat s így egyensúlyban áll a tipikusokkal. Az általános, a tipikus akkor találja meg a maga igazi reprezentációját a világban, ha olyan individuális tartalommal vegyül össze, mely kellő „ellenállást” tud kifejteni vele szemben. Minél lazább az egyéniséget alkotó vonások összetartozandósága, annál kevésbé egyéni és határozott az általa jelentkező logikai tartalom. Minél erősebb az individuális vonások összessége, annál illőbb a reprezentáció, amelyben a logikai tartalom megvalósul. A gyöngébb kötésű individualitás erejét maga a logikum sem gyarapíthatja, annál inkább a szilárdabb alkatúét. Igaz tehát a paradoxon, hogy csak az erőteljes vonásokban bővelkedő egyes lehet igazi reprezentációja az egyetemesnek. Innen érthető, hogy minél gazdagabb valamely egved individuális vonásokban, annál inkább megvalósul benne az általános, ami így is kifejezhető: minél individuálisabb valami, annál egyetemesebb. A logikum lényege új relációk állandó létesítése. Minden individuum ilyen új reláció. Minden egyesben a logikumnak folytonos alkotó és teremtő ereje nyilvánul meg, mégpedig annál határozottabb formában, minél szilárdabb a reláció másik tagjaként szereplő egyes.

Az individuum annál teljesebb, minél több alkotó vonást fog össze szilárd egységbe. Ebben a tekintetben a fokozatok hosszú sora állapítható meg. A tartalmi vonások minőségének sokfélesége s az ennek ellenére is közöttük fennálló egység intenzivitása szabja meg az individualitásnak azt a súlyát, amely által a logikumnak való relációjának egyensúlyban tartását biztosítja.

Noha a típusz, amint láttuk, maga is egy elhatárolt része az egyetemestnek, mégsem tekinthető individuumnak, mint némelyek teszik. A típusz csak az individuális vonások következtében lesz konkrét, csak általa reprezentáltatik. Ez a reprezentáció az individuum privilégiuma. Csak az individuum vehet föl tipikus vonásokat s a típusz csak az individuális vonások útján valósul meg. Ha a művész egy típuszt akar megörökíteni, ezt is mindig csak egy individuumon keresztül teheti. Lehetetlen a típusz ábrázolása individuális vonások nélkül. Legfennebb arról lehet szó, hogy a tipikus vonások túlhalmozása mellett az egyéni vonások háttérbe szorulnak. A típusz megvalósítását célzó művész is azonban sokkal inkább eléri célját, ha erős egyéni vonásokat tud a tipikusok közé belekeverni, tehát ha egy erős individuumra rakja fel a tipikus vonásokat. Csak az individuálizálás és a platonizálás egymást örökké felváltó és egymast alandoan kísérő folyamata hozza létre a valóban jellegzetes individuumokat, mint valamely típusz konkrét megvalósulását.

A típusz tehát nem individuum, hanem ezek osztálya; az osztálynak az a rétege, amely közvetlenül az individuum fölött húzódik el. Alapja az osztály logikai felépítményének s egyúttal egyik alapvető lehetőség individuumok keletkezéséhez. A típusz nem pusztán flatus vocis, mint ahogyan a nominálizmus gondolta. A szó csak kifejezi a típusz egységét, mely az individuum logikai praesuppozíciója s egyúttal lehetőségének logikai alapja. Típuszok nélkül nemcsak individuumok nem lehetségesek, hanem maga a megismerés sem. Az egyes dolgot nem lehet megismerni addig, míg a típuszt is nem ismerjük, — mint ezt fennebb is láttuk — s így a megismerés tárgya sohasem az egyes a maga elszigeteltségében, hanem az egyesekben közös, a tipikus, amelynek alapján az egyest is megismerjük. Valamely betegséget felismerni annyit tesz az orvosnak, mint a több esetben jelentkező tipikus vonásokat egy újabb egyes esetben megállapítani, azaz újra felismerni. Sok egyes eset ismerete adja a típuszt, de csak akkor, ha a minden esetben megisméltendő tipikus vonásokat jól el tudjuk választani az egyes esetek egyéni vonásaitól. A tipikus vonások a lényegesek, a szükségképeniek, amelyeknek minden egyes esetben ott kell lenniök; ezekkel szemben az individuális vonások esetlegesek s épen azért felismerésük az egyes eset alkatába való intuitív bepillantástól függ. Teljes a megismerés akkor, amikor a tipikus vonások mellett az individuális vonásoknak is lehető teljességét bírjuk. Minthogy azonban ez utóbbi csak ritka esetben lehet teljes, azért az egyes dolgok megismerése némelykor fokozottabb, máskor csekélyebb mértékben a ki nem elégítettség érzését hagyja maga után.

Nemcsak a típusz lehet több individuum logikai törzse, hanem egy individuum is lehet egy típusz megteremtője, azonban csak a jól meghatározott individualitás esetében. Az ilyen esetek száma nem nagy. Ezeket az eseteket az individualitás határeseiteinek mondjuk azért, mert itt az individuum egészen sajátosan torkollik be a logikai síkba. A logikum termelőereje épen ott mutatkozik legszembetűnőbb módon, ahol egyetlen individuum által is tipikus vonásokat létesít. Az ilyen esetek-

ben a tipizálás nemcsak az izolált tárgy alkotó mozzanataira terjedhet ki, hanem olyanokra is, amelyek egyébként másodrendűek az individuálitás szempontjából; pl. ha a strassburgi székesegyházról van szó, nemcsak maga az épület, hanem egész környezete, Strassburgban léte is hozzátartozik tipikusan individuális egységéhez.

A jól meghatározott individuum, mint típus, egymagában is tekinthető osztálynak, amennyiben tartalmi vonásainak összessége egy egészen sajátos típusz-egységet alkot. Ebben az esetben az osztály a valóság, a konkrét tárgy irányában egyértelmű. A jól meghatározott individuum közelebb áll a logikai síkhoz s azért egymagában is „tipikus”-nak mondható, amit a magyar nyelv igen találóan fejez ki, amikor azt mondja, hogy „páratlan a maga nemében”. Ha szabad úgy kifejeznünk, azt mondhatjuk, hogy a jól definiált individuum a maga ereje következtében jobban vonzza és közelebb hozza magához a logikumot.

A kevésbbé jól meghatározott individuumok esetében a típus által alkotott klasszis nem egyértelmű a valóság, a konkrét tárgy irányában. Nemcsak a logikai érvényesség irányában nyitott, hanem a másik oldalon is sokféle nyitottsága van. A típus nem lezárt; mindig újabb és újabb individuumok kapcsolódhatnak bele, aminek következtében állandó újjáalakulásnak van kitéve. Az individuumok nagy száma újabb nyomokat hagy magában a típusban is. Minden individuum egy új mozzanat s közöttük némelyik a rendesnél is nagyobb, a többiétől jelentékenyen eltérő befolyással van a típusz alkatára. Minden ilyen újabb bekapcsolódás egy kis forradalom a klasszis belsejében s állandó változásnak és újjáalakulásnak teszi ki. Ezek a változások azonban mindig megütköznek a típusz logikai törvényszerűségének nivelláló erején s így lehetővé válik, hogy a már meglevő és az új között az egészséges kiegyenlítődés folyamata jöjjön létre. A dolgok logikájában tehát nincs helye a forradalomnak, amint hogy minden forradalom csak akkor lehet logikussá, amikor már megszűnt az lenni. A típusznak és a vele összefüggő osztálynak mindig megvan a maga törvénye, amelynek alapján az osztály fennállása és elhatárolása lehetséges.

16. Minden individuum több törvény funkcionális egysége. Az a törvény, amely az individuálításban jelentkező törvényszerűséget egységbe fogja, egy új mozzanat, új törvény, amely a dolog egész konstitúciójának s így individuálításának alapja. Ez a törvény ebben az ítéletben jut kifejezésre: „ez a dolog (X) valamely meghatározott individuum”. Ez az ítélet állapítja meg — úgymond Cornelius — valamely (sajátos) törvényszerűség fennállását bizonyos tartalomra nézve. Azért a fenti ítéletben az individuálítás törvénye jut kifejezésre. Ennek a törvénynek az érvénye számtalan előfeltétel teljesedését jelenti, amelyek azonban sohasem nyomozhatók ki maradék nélkül. Ez a körülmény az individuálítás törvényének egészen különös sajátosságát kölcsönöz. A relációknak olyan összefonódásával van itt dolgunk, amelyet sem az inhaerentia, sem a kauzalitás, sem a közösség kategóriái nem merítenek ki. Talán ez indított több gondolkodót, de különösen H. Driescht arra, hogy az individuálításnak külön helyet szorítson a

kategóriák táblázatában.¹⁹ Minthogy ugyanis Driesch szerint az individuálítás kategóriája nélkül a tapasztalat előfeltétele gyanánt szolgáló törzsfogalmak közül. Ezért kell hozzávennünk a reláció előbb említett három kategóriájához negyediknek az individuálitást, amelynek az ítéletek közt a konstitutív ítélet felel meg (a kategorikus, hypothetikus és disjunktív mellett). A konstitutív ítélet azt foglalja össze, amit a disjunktív szétválaszt. Ez az új kategória, amelynek zászlaja alatt a mechanista elmélet hívei is dolgoznak, noha tagadják, ép oly eredeti, mint a többi, semmire vissza nem vezethető, autonom és sohasem vonatkozik a kiterjedt aggregatumra, hanem mindig intensív (és nem térbeli) sokféleséget jelöl. Nevezhető individuálitásnak vagy „konstruktivitás”-nak, minthogy jelentése szerinti feladata mindig: individuális egészek megkonstruálása. Minden individuum annak a folytonos és állandó konstruktivitásnak az eredménye, amely a logikum soha meg nem szűnő területszerzésére, újabb meg újabb relációk felszínrehozására irányul.

Minden individuum gyarapodást jelent a világ számára, egyúttal azonban újabb akadályt állít a logikum korlátlan érvénye elé. Amennyit nyer a dolgok hálózatában megnyilvánuló igazságrendszer minden egyes individuum által, ugyanannyit veszít nemcsak az által, hogy újabb akadályokba ütközik, hanem azért is, mert az irracionális tartalmi vonások egy újabb kötege szabadul fel általa, mert az individuum ugyanakkor, amikor mint logikus jelentés-egység jelenik meg, egyúttal számos irracionális elem felszínrehozója. A gyarapodás, amelyet újabb individuumok keletkezése létrehoz, — ilyen formán — eléggé kétes értékű, de elkerülhetetlen, tehát szükségképeni. Ennek a szükségképeniségnek folvományaként egy állandó kiegyenlítődési processzus megy végbe, amelynek következtében a racionális az irracionálissal, az összesség az egyessel olyan egyensúlyi helyzetbe kerül, amely lehetlenné teszi, hogy az egyik a másikat fölöslegessé tegye vagy megsemmisítse. Az individuumban mindig megvan a lehetőség arra, hogy az igazságok rendszerét újabb mozzanatokkal bővítse, azonban az igazságot nem teheti nem igazzá. De az igazság (a logikum) sem semmisítheti meg az egyest. Ennek a belátásnak eredményeként leszögezhető az, hogy minden törekvés, amely az egyetemes és az individuális egyensúlyi viszonyát egyik vagy másik oldalra igyekszik eltolni, olyan feladatra vállalkozik, amely a dolgok logikai természetével homlokegyenest ellenkezik.

17. Az individuum alkatának további elemzése a következő eredményekre vezet. Amint eddig is láthattuk, minden individuum két alkotórészből áll: az egyik a logikai, a másik a tényleges alkotórész. Ami a logikai részben szükségképeni, az a tényleges részben is az marad, ellenben nem minden, ami a tényleges alkotórészben szükségképeni, egyúttal ugyanilyen a logikai alkotórészben. A logikai alkotórész mindinkább egyszerűsödik a logikai alapelvek irányában, a redukeció

¹⁹ Driesch: *Die Kategorie der Individualität*. Kantstudien. 1911. évf. (16. kötet) 22—54. l.

útján, míg a tényleges rész folyton szélesbedik és komplikálódik az indukción által. Minden individuum „híd”, amely az induktív elemek egyesülésén át a redukció segítségével a logikai elvek egyetemes érvényéhez vezet, a relatívától az abszolút felé.

A logikai oldalon az individuumok rendjének és összefüggésének képét az osztályfogalom elmélyítése útján nyerjük. A logikai síkból több elvi mozzanatot nyer az individuum. A típus — mint láttuk — szintén egy ilyen elvi mozzanat, a klasszisnak az a rétege, amely a dolgok bizonyos csoportjára érvényes. Ezek a mozzanatok lényegesek és szükségképeniek s mégsem feltétlenül individuálisak. Azt, ami a dologban individuális, nem a logikai, hanem a tényleges alkotórészből kapja. Minden individuumnak vannak olyan mozzanatai, amelyek csak abban az egy tárgyban vannak meg. Ez utóbbi vonások nem szükségképeniek a logikum szempontjából, de mindig azok az individualitás szempontjából.

Az individuumban tehát nincsenek fölösleges vagy véletlen vonások; mind szükségképeniek, ha egyszer hozzátartoznak.²⁰ Mégis meg kell különböztetnünk a tulajdonságok két rétegét. Vannak minden individuumban olyan mozzanatok, amelyek tőle elválaszthatatlanok s minden körülmények között jellegzetesek. Ilyen pl. az elektron elektromos töltöttsége, a vitamin vitálitása. Ilyen „kategoriális” tulajdonság alkotja minden individuum lényegét, egységes alapját. Az eredeti (kategoriális) tulajdonság részben logikai s csak részben individuális, azonban egészen azzá lesz azon relációk következtében, amelyek közé kerül, amelyek hozzákapcsolódnak, át- meg áthatják s így az individuum eietlenek, „sorsának” sajátosságát adják. Így alakul ki a második réteg, a relatív, a változó, potenciális tulajdonságok rétege, amelyek egy adott pillanatban szükségképeniek a tárgy életében, majd így, majd úgy tapadnak a tárgyhoz s így különböző módon befolyásolják az individualitást. Az individuum e szerint permanens (kategoriális) és potenciális (relatív) tulajdonságok egysége.²¹ A kategoriális réteg biztosítja az individualitásnak, mint ilyennek kontinuitását, az utóbbi az előbbivel együtt teljesebbé teszi azt. Az individuum sohasem áll csupán az egyikből, vagy a másikkól, hanem mindkettőből.

A permanens tulajdonságok a dolog lényegéhez tartoznak s a benne rejlő szükségképeniség alapján fejlesztik ki a belső relációkat. Ezek is változhatnak, azonban minden változásuk szorosan hozzátartozik a dolog lényegéhez. Ezeket a változásokat a dolog fejlődéstörvényének nevezzük. Ezzel szemben a potenciális tulajdonságok nem erre a belső törvényszerűsége, hanem külső, kauzális kapcsolatokra utalnak; a dolog törvényszerű magatartását jelzik föltételekkel szemben, amelyeknek magukban a dolgokban nincs meg a szükségképeni alapja.

²⁰ Sigwart: *Logik*. II. B. 457. 1.

²¹ Az egész kérdésre figyelembe ajánljuk P. Bommersheim: *Beiträge zur Lehre vom Ding u. Gesetz* c. művét (1927), továbbá ugyanezen szerző tanulmányát a *Beiträge zur Philos.* des d. Idealismus c. folyóirat 1926. évf.-ban: *Über Einordnungen der Begriffe*.

Minden individuumban van egy lényeges vonás, mely részben individuális, részben nem az. Ez hidalja át az érvény és a való síkjait. Ez az alaptulajdonság megerősödik és mindinkább kifejezésre jut ama permanens mozzanatok kibontakozása útján, amelyeket a dolog belső fejlődésének immár egészen individuális törvénye hoz napvilágra. Az így létrejött individuálitás felvesz környezetéből, azokból a relációkból, amelyek őt más dolgokkal összekötik és lépten-nyomon hatással vannak reá, olyan tulajdonságokat, amelyek nem a dolog lényegéből szükségképpen folyók, de amelyeket sajátos természeténél fogva mégis fölvehet magába azon külső, kauzális hatások alapján, amelyekre kénytelen reagálni. Ezek a külső, oki kapcsolatok is, mikor már létesültek, szükségképpen hozzátartoznak a dolog individualitásához.

Igy minden individuumnál három nagy ismeretlennel állunk szemben: az alaptulajdonsággal, amely változataiban is mindig azonos, ennek belülről meginduló fejlődéstörténetével, és a külső, oki kapcsolatokkal, amelyekbe élete folyamán belekerül. Ez a fölfogás kibékíti a platon-aristotelesi fölfogást a mechanikus magyarázattal, amely utóbbi mindent csak a külső, kauzális kapcsolatokból magyaráz.

Amint ebből látszik, minden individuum *több* törvény komplexuma, amelyeket az egész strukturának sajátos törvénye fog össze egységbe. Az előbbi a disjunktív szféra szemben az utóbbival, amelyik a kategoriális. A kettő együtt adja a teljességet. Hogy mikor valóban „teljes” az individuum, azt nehéz meghatározni. A disjunktív szféra határai szinte beláthatatlanok, mert az individuum mindig ki van téve újabb, kauzális hatásoknak, amelyek a belső, permanens tulajdonságokon gyakran nagyon is észrevehető változásokat tudnak előidézni, sőt a fejlődés belülről és szükségképpen ható törvényének útját is képesek bizonyos mértékben megváltoztatni. A külső, kauzális hatások közül az individuumra való befolyás tekintetében csak azok jöhetnek számításba, amelyek a kategoriális magban is mélyreható változásokat tudnak előidézni, tehát amelyek — külső mivoltuk ellenére is — belsőkké tudnak válni az individuum számára. Hogy ez megtörténhessék, azért a kauzális relációknak valamiképpen hozzá kell símulniuk a dolog belső relációihoz, hogy megtalálják az utat az individuális lényeghez. Az egyes mindig sajátosan, a maga törvénye szerint reagál a külső hatásokra s a szerint dolgozza fel ezeket. Minden kauzális hatás csak akkor érvényesül elegendőképpen az individuum belső életében, ha olyan potenciális tulajdonságokat tud létesíteni a dologban, amelyek természetéből és törvényszerűségéből önként következnek. Az individuum tartalmi vonásai csak akkor gyarapodnak általuk ténylegesen, ha a dolog logikai alkatában valamelyes rezonanciát keltenek. Minden külső hatásnak hozzá kell símulnia az individuálitáshoz, individuálissá kell lennie, hogy valóban gyarapítólag hasson reá.

Mindez mutatja, hogy nem könnyű, sőt csaknem lehetetlen meghatározni, hogy valamely dolog individuálitása mikor „teljes”. A kategoriális magnak s a mögötte fekvő érvényességi mozzanatoknak — mint logikai előfeltételeknek — sajátos lehetőségei, amelyekkel szoros összefüggésben állanak a kauzális hatásoknak szintén beláthatatlan lehető-

ségei s a mindezek egymásra hatása következtében előálló kombinációk — mind hozzátartoznak az individuálitás teljességéhez.

Az így keletkező egyéni tulajdonságok mind relációk, illetve ezek eredményei. Csak a dolog természetéből és a vele összefüggő dolgokkal való relációk szükségképeniségéből folyó tulajdonságok — lényeges alkotórészei az individualitásnak. Minden reláció a törvényes összefüggésben való elhelyezkedést jelent. A törvényes összefüggésnek vannak nyitottságai, amelyek újabb relációk kialakulását teszik lehetővé, a nélkül azonban, hogy ez a processus valaha is a végső befejezettséghez eljutna. Azért a törvény és a dolog sohasem esnek teljesen egybe, mindig maradnak differenciák. Minden reláció (= törvényszerű összefüggés) szorosan belekapcsolódik az egyetemesbe, a dolog pedig megmarad individuálisnak. Lefelé tehát, a dolog irányában számot kell vetnünk újabb és újabb irracionális mozzanat fölmerülésével, amelyek mindegyike az individualitás teljességének újabb gyarapodását, illetve a teljesség hiányának újabb adatát és bizonyítékát szolgáltatja. Ezzel szemben, mintegy azt egyensúlyozva, az érvényesség irányában fokozatosan közeledünk az abszolút felé, mely az összes relációk fölött áll, noha az összes relációk lehetőségei bele torkollanak. Abszolút vonás az individuumban is van a relációk mellett.

Visszatérve a permanens és a relativ tulajdonságokra, illetve a fejlődés törvényének és a külső oki kapcsolatoknak az individuálitás létrehozásában való szerepére, meg kell jegyeznünk, hogy vannak individualitások, amelyeknél a belső szükségképeniség a jellegzetes, mint pl. az organismusnál, ahol a kialakulás bizonyos formái belső szükségképeniséggel követik egymást. Ezzel szemben a külső, kauzális relációknak itt másodrendű jelentősége van. Viszont vannak olyan dolgok, amelyek tisztán a külső, kauzális relációknak köszönhetik nemcsak eredetüket, hanem egész életsorsuk is külső relációk által van meghatározva. Ilyen pl. a jég, melynek léte és tartama tisztán a környezet változásain, illetve behatásán alapul. Az ilyen dolgok pusztán logikai jelentésegységek, individualitásuk azonban nincsen. Már hangsúlyoztuk, hogy nem minden jelentés egyúttal individualitás. Erről csak ott lehet szó, ahol a külső, kauzális kapcsolatok mellett a belső relációk is megvannak, ahol a kauzálítás mellett a fejlődés törvényszerűségének belső szükségképenisége is érvényesül. A belső fejlődéstörvény és a külső kauzálítás körülbelül egyforma szerepet játszanak a kémiai elemek vegyületeinél. Fejlődési törvényszerűségről itt nem lehet ugyan beszélni. Amennyiben azonban az egyes elemek sajátossága a vegyülés után sem semmisül meg, mert hiszen a vegyületben magában tovább folytatódik, ha megváltozott formában is — lehetséges ezt a processust a fejlődés törvényének analógiájára fölfognunk. Maga a vegyülés külső, kauzális relációk fönnállását teszi föl.

A permanens és relativ tulajdonságoknak megfelel körülbelül az, amit Mendel Gergely (s utána mások is) uralkodó, illetve lappangó (reccesiv) bélyegnek nevezett el. Dominans bélyeg valamely fajnál az, amely több individuálitás uralkodó karakterét szabja meg. Az individualitás lényegének megértését nagyban előmozdította az újabb termé-

szettudományban az öröklékenység egyes tényeinek felismerése. A vizsgálódás mind határozottabban tud reámutatni arra a tényre, hogy minden egyes individuumnak határozott szerkezete van, s ez azoknak a tényezőknek számától és változatosságától függ, amely az individuálitást létrehozó különböző csírasejtekben (gaméták) található föl. Kimutatta a vizsgálódás azt is, hogy aránylag kisszámú tényezőnek meglétele valamely fajban, illetve ezeknek hiánya, az individuális változatoknak szinte hihetetlenül nagy számát hozza létre, s e változatok mindenkének megvan a maga határozott szerkezete kimutathatóan, amely legalább egy bélyegben eltér a másiktól.²²

Az individualitásnak a permanens tulajdonságaiban való egymástól eltérést a természettudomány mutációnak nevezi. A mutációk (a merev változatok) az egyén szervezetében levő sajátos tényezők hatásának az eredményei. Ezek azok a változások, amelyek legszorosabban hozzátartoznak a dolog lényegéhez s annak belső relációiban gyökereznek. E mellett van egy másféle változat, amit fluctuációnak (ingadozó változat) nevez a tudomány. A fluctuációk nem a dolgok belső törvényszerűségére, hanem az őt körülvevő világ behatásaira utalnak, tehát a külső, kauzális kapcsolatokra, amelyek az individuálitás kialakulására módosítólag hatnak. Az individuálitás alapja a mutáció, amely nem vezethető le maradék nélkül az előzményekből, hanem valami új. A mutációban nyilvánul meg a logikai produktivitás, amely új individuálitás létrehozására alkalmas. Itt van a teremtő rezultáns (Wundt); a fluctuáció azonban egymagában nem jelenti soha új egyedek kiinduló pontját.

18. Az individuálitás lényegére irányuló kutatások nem nélkülöznek olyan koncepciókat, amelyek a kérdés metaphysikai háttérét kívánják megvilágítani. Ilyennek kell tekintenünk H. Driesch entelecheiáját, amely szerinte „az individualizálás létrehozója”.²³ Bármennyire kevésbé fejt meg az entelecheia fogalmának bevezetése az individuálitás problémáját, az intuíciónak az az ereje, amellyel Driesch ezt a fogalmat kiemeli s lehető pontos és határozott jelentéssel ellátja, megérdemli, hogy bővebben foglalkozzunk vele.

Az entelecheia — mint ismeretes — már Aristotelesnél előfordul. Ertelme azonban homályos már azért is, mert jelentése gyakran összevegyül az energiával, jóllehet attól különböző. Driesch entelecheia fogalmában az Aristoteles fölvetette fogalom következetes végiggondolását kell látnunk. E szerint az entelecheia az alapja az individualitás létrejöttének, tehát ez a principium individuationis. Maga az entelecheia azonban nem individuum, s téves volna azt hinni, hogy az entelecheiák és az individuumok száma azonos. Az entelecheia, noha individualizál, az egyének fölött álló, supraindividuális.

Nem tévesztendő össze az energiával. Az energia az anorganikus történésekre, az extensitásokra vonatkozik, a mechanikus folyamatok kísérője, magyarázó elve. Mindazon tünemények magyarázója, amelyek

²² V. ö. R. C. Punnett: *Az átöröklés* (Soós Lajos fordítása). 214. skk. l.

²³ L. szerzőnek a 16. jegyzetben i. m. Entelechie c. fejezetét.

az októrvény következtében, a térben valósulnak meg. Ezzel szemben az entelecheia nincs a térben; afficiáltatik ugyan a térbeli kauzalitás által és hat reá, de úgy, mintha a téren túlról jönne. Maga nincs a térben, csak megnyilatkozásai vannak ott. A természetben kétféle történés van: az egyik térbeli, kiterjedt, quantitativ, a másik intensív, téren kívülálló. Ezen a különbségen alapul a mechanikus materializmus és a vitálizmus.

Az entelecheia tehát sem nem energia, sem nem erő; az inharencia és a substantia kategóriáival nem magyarázható, hanem teljesen elemi és célszerűen működő tényező, melynek hasonmása az anorganikus világban föl nem található. Intensív sokféleség, mely a praeexistenciális különbségek egész rendszerét foglalja magában. Nem mérhető, mint az energia, hiányzik belőle minden a quantitással kapcsolatos meghatározottság; „beziehende Ordnung und gar nichts anderes“. Az energia nem tudja megmagyarázni az életet. Vitális energiáról tehát beszélni sem lehet, de annál inkább vitális entelecheiáról. Az entelecheia azonban nem teremt, csak szabályoz, ellenőrzi a kauzális folyamatokat, a térben megjelenő anyagot. Az organismusban van valami autonom, más tényezők kombinációjából meg nem érthető s épen ezért elemi mozzanat, amely célszerűen működik. Ez a célszerűség belső, belülről hat dinamikusán. Az entelecheia is ezen belső, dinamikus célszerűség alapján fejti ki tevékenységét. Semmi biztosat nem lehet azonban mondani az anorganikus világ teleológiai berendezettségét illetőleg.

Az entelecheia csak az individuálitáson, az individuálitás kategóriáján keresztül érthető meg. Ez szolgáltat lehetőséget arra, hogy olyan elemi tényezőre következtethessünk belőle, mely ideális háttérül tekinthető. Így jutunk el az individuálitás alapján szükségképen az entelecheia fogalmához, amely mintegy ontológiai prototípusa az individuálitásnak, amely nem szemlélhető, csak gondolható, noha hatásai a szemlélhető természetben valósulnak meg. Az entelecheia és a psychoid szükségképeni előfeltételei a tünemények világának. Van tartamuk, de tulajdonképen sem időben, sem térben nincsenek.

Az entelecheia ezek szerint nem egyéb, mint az individuálitás intellektuális alapja. Jelenti a lehetőségét annak, hogy egy „forma essentialis“ kialakuljon. Szükség van reá azért, hogy az individuális adottságok sokféleségét egy egységes, magyarázó elv alapján, mint az egyetemességnek, az általánosnak különös eseteit érthessük meg. Driesch szerint mindezt nem történt komolyabb kísérlet arra nézve, hogy az individuálítások osztályainak kellő elhatárolása alapján meg lehessen állapítani, hogy az entelecheia megvalósulásának hány típusa lehetséges.

19. Individuum és osztály között az a különbség, hogy az előbbinél az alkotórészek, az individuum elemei, intensív egységet alkotnak, míg az osztálynál az összefüggés extensív. Mindkettő több dolog komplexuma, amíg azonban az előbbinél ez a komplexum intensív egység, az utóbbinál extensív.

Az individuum keretein belül az egyes karakterét a benne rejlő tartalmi vonások szabják meg. Minden individuum minőségileg van meghatározva. Mihelyt azonban az individuum szűkös keretei közül ki-

lépünk s az általánossal való kapcsolatait keressük, a minőségi vonások mellé kerülnek az extensionálisak, mint az individuum osztályszerűségének meghatározói. Mindkettő: az intenzív, tartalmi (qualitativ) vonások és az extensionális, osztályszerű vonatkozások, egyaránt lényegesek és alapvető jelentőségűek az individuumra nézve. Hogy az individuum problémájának kutatási területén mindeztideig aránylag kevés eredménnyel találkozunk, annak oka az, hogy vagy egyoldalúan a belső alkatra fordult a figyelem, amely kimeríthetetlen lévén, a tapasztalat melysegeibe elnyúló szálaival megzavarja a szemlelőt, vagy pedig a formális, az extensionális oldal kötötte le a figyelmet, szintén egyoldalúan, ami az individuum jelentőségének teljeséhez vezetett, pl. Russelnél.

A tartalom és kiterjedés problémájának éles megkülönböztetését az újabb matematikai logikának köszönhetjük (Frege), azonban már Leibniz is látta, sőt nemcsak látta, hanem alkalmazta is. Couturat szerint²⁴ Leibniz nem szorítkozik egyoldalúan az egyes alanyi fogalom logikai tartalmának analitikus kifejtésére, hanem beleállítja az individuális substantiát az objektív törvényszerűség sokféle synthetikus relációi közé. A monas egyfelől ugyan mikrokosmos, amely saját lényéből meríti egész élettartalmát, másrésztől azonban egyik eleme a világot átható törvényszerűségnek. Az első következik a fogalomanalysisen alapuló tartalmi logika (Inhaltslogik) álláspontjából, a második a törvények synthesisén alapuló terjedelem logika (Umfangslogik) álláspontjából. Mindkét szempont — Leibniz szerint — egyformán jogosult és jól megfér egymással, noha ellentétes szögből fakad.

Frege a kérdést illetőleg a Leibniz nyomdokain halad, míg Russel feladja a kettő szélllyeltartását, nem tartja a kettőt megkülönböztethetőnek, mert nem lehet egymásból levezetni. Levezetni kétségtelenül nem lehet sem az individuumból az általánost, sem megfordítva. Azonban minden dolog tekinthető úgy, mint bizonyos általános elvnek és igazságok hordozója, s mint ilyen redukálható, visszavezethető ilyenekre. A dolgok eme redukálhatósága alapja a dolgok osztályszerűségének. Valamely dologról akkor mondjuk, hogy redukálható, ha minden tétel, amely róla állítható, átfordítható, illetve alkalmazható más dolgokra is, egyelőre a dolgok bizonyos csoportjára, végső analysisben pedig a dolgok összességére. Ez a jelentése a dolgok osztályszerűségének.

Minden dologban vannak már most mozzanatok, minden dologról állíthatók tételek, amelyek nem redukálhatók, amelyek nem alkalmazhatók semmiféle más dologra. Az ilyen mozzanatok és tételek individuálisak, s csak az a dolog mondható individuálisnak, amelyre vonatkozólag fennáll bizonyos határok között az irreducibilitás esete. A vissza nem vezethető tételek és mozzanatok is igazságokat fejeznek ki, amelyek érvényessége kétségbe nem vonható. Minden igazságban van egyetemesség s így a legindividuálisabb igazságban is. A különbség csak az érvény területére nézve áll fenn. Az individuálitás belső moz-

²⁴ V. ö. Couturat: *La logique de Leibniz*, és D. Mahnke i. tanulmányát. (17. jegyzet.)

zanataira vonatkozó tételek ugyanis csak erre a speciális esetre vonatkoznak, szemben pl. a logikai elvek érvényével, amely minden dologra kiterjed. Az előbbi intenzív (individuális) érvénynek nevezhetjük, az utóbbival szemben, amely extenzív.

A belső érvény vagyis az individuálitás belső alkatának, részei összefüggésének kutatása nyújtja strukturájának logikáját. Ez a kutatási terület a maga sajátos problémáival újabban szeretne önállósulni s szemben az osztályozás elvén felépülő logikával (Klassenlogik), mint az individuálitás logikája, külön is szerepel.²⁵ Egy ilyen logika faladata az volna, hogy kidolgozza azon fogalmak elméletét, amelyek nem osztályfogalmak. A valóság beláthatatlan sokféleségét nem végezzámos esetből elvont közös jegyek alapján kívánja megragadni, hanem a generalizáció útját mellőzve, a konkrét valóság individuálításába, szerkezetének immanens szükségképeniségébe próbál behatolni. Bármilyen lehetlenségnek is látszik ez a vállalkozás, mégis methodikus lehetőséget ad az individuálitásnak a maga sajátosságában való kutatására, amely abból áll, hogyha valamely individuumot meg akarunk érteni, akkor magából az individuumból kell kiindulnunk. Ez esetben azonban nem kívülről hatolunk az individuum belsejébe, nem általános fogalmak segítségével próbáljuk mindinkább körülhatárolni, hanem belső, spontán módon jelentkező egységét próbáljuk megragadni s az ennek alapján feltűnő újabb meg újabb tulajdonságok kiemelésével ezt az egységet megrögzíteni részleteiben is. Az individuum belső alkatának ez az ismereti rekonstrukciója juttat el lehető teljes megértéséhez. Minden egyes tulajdonság, minden egyes vonás, amelyet ily módon az individuálitás egységéből kiindulva értünk meg, sokkal inkább hozzámúl a valósághoz, sokkal egyénibb, mintha más dolgok hasonló tulajdonságait, mint abstrakciókat kívülről visszük bele a megértendő individuumba. Ha az egyes vonások mintegy az individuum egységéből nőnek ki, akkor szükségképen megérezhető rajtuk az az individuális jelleg, amelynél fogva éppen a szóbanforgó individuumhoz tartoznak. De nemcsak az egyes részeken és vonásokon látszik meg az individuálitás hímpora, hanem magán az individuális egységen is, mely a kiindulás alapjául szolgált, mert minden újabb mozzanat az egészre is hatásos van s nem pusztán csak hozzájárul a már meglevőhöz.

Az individuum meghatározásának másik, az előbbinél nem kevésbé fontos logikai föltétele osztályszerűségén alapszik. Míg az előbbi esetben az érzéki és szemléleti mozzanatok az irányadók, az utóbbinak menetét az általánosnak a különöshöz való viszonya, illetve ennek törvényszerűsége szabja meg. Positív eredményt ez idő szerint csak az utóbbi eljárás ad, a másikat, az individuális logikát, amennyiben beszélhetünk ilyenről, a megismerés intuitív módjának mélysége, de egyúttal homályossága és bizonytalansága kíséri.

Az individuum logikai alkatának megismerésére irányuló mozzanatot H. Maier „szemléleti abstrakció” kifejezéssel jelöli meg, szemben a fogalmi abstrakcióval, amely az individuumnak kimondottan fogalmi

²⁵ V. ö. H. Freyer: *Theorie des objektiven Geistes*. 1928. 134. l.

feldolgozására irányul az osztályszerűség alapján. A szemléleti abstrakció az individuum egységének megragadása, mely az egészből indul ki s ebből igyekszik megérteni az alkati sajátosságokat. A szemléleti egység az individuum egészét mutatja „nagy vonásaiban“. Ez a szemlélet nem minden esetben hajtható végre egyforma mértékben. Ha pl. a „Nap“-ról vagy a „Rigi“-ről van szó, akkor könnyen, más esetekben nehezebben hajtható végre. (i. m. 199 skk. 1.)

Minden individuum teljes ismeretéhez elengedhetetlen a kettős feltétel: a szemléleti és fogalmi abstrakció végrehajtatása. Azokban a ritkább esetekben, amikor a szemléleti abstrakció már magában elegendő alapot nyújt, a fogalmi abstrakció kevésbé fontos, de nem nélkülözhető. Az esetek túlnyomó részében azonban elsősorban a fogalmi abstrakcióra kell támaszkodnunk nemcsak a szemlélet hiánya és bizonytalansága miatt, hanem azért is, mert csak ettől remélhetünk biztos ismeretet, ha nem is annyira közvetlen, mint az előbbi.

Az individuum és az osztály viszonya tekintetében meg kell különböztetnünk először azt a két határesetet, amikor egy individuum tartozik egy osztályhoz, vagy amikor minden individuum egy osztályhoz tartozik. Ez utóbbi volna a legegyszerűsebb osztály, minden osztályok osztálya. Erről nincs mit mondanunk. Az előbbi határesetnél, amikor egy osztályhoz egy individuum tartozik, a tartalom egybeesik az extenzióval. Ebben az esetben az osztály nem „közös“ tulajdonságokat emel ki több individuumból, tehát nem leírás (description) alapján osztályozza az individuumot, hanem egyszerűen megjelöli olyan névvel, amely épen azon egy individuum által van meghatározva.

E két határeseten belül két eset lehetséges, még pedig 1. amikor több individuum tartozik egy osztályhoz, és 2. amikor egy individuum tartozik több osztályhoz. Ez a megkülönböztetés az individuum kétféle aspektusán alapszik. Az első az individuumot, mint egészet veszi tekintetbe s ezt az egészet veszi alapul. Minden osztálynak van egy kiindulási alapja, ez az a szint, amelyen az individuumok mint eredeti adottságok foglalnak helyet. Az individuálítás szintjét vagy rétegét részben az individuumok belső alkata szabja meg, másfelől pedig a rendszertani szempont, mely kívülről, az osztály útján járul hozzá.

Az individuumoknak, amelyek valamely osztályba besorozhatók, nemcsak ugyanazon individuális szinten kell lenniök, hanem egyúttal olyanoknak, amelyek valami elv alapján egymás mellé állíthatók, koordinálhatók. Nevezzük ezeket homotyp individuumoknak. Az ilyenekből alkothatunk osztályokat, mert megvan bennük a logikai föltételek ama közössége, amelynek alapján osztály alkotható. Az osztályozás alapján eljutunk a típusz, a faj és a nem fogalmához. Ezeknél az osztályoknál, ami állítható az osztály legfelső tagjáról, állítható minden alája tartozó individuumról; ami megilleti a genust, megilleti az alája tartozó speciést és individuumot is, tehát érvényes reá a dictum de omni et nullo elve.

Az individuumoknak ez az aspektusa módot ad arra, hogy lehessen beszélni az individuumnak fokozatairól vagy rangjáról. Ennek kétféle jelentése van. Jelenthet tisztán formális logikai fokozatot, de jelenthet

valami olyan sorrendet, amely az individuumok belső logikai alkatára vonatkozik s ebből a szempontból állít fel közöttük értékbeli rangsort. Ez a szempont tekintetbe veszi a reális (ontologia) alkatát, a részek összefüggését, az értelmi struktúra tisztaságát stb.

Az individuumoknak az osztályban gyökerező fokozatai alapján megkülönbözteti H. Pichler az alsóbb és felsőbb fokú individualitást, (Individuen höherer u. niederer Ordnung), amikor is az osztály alaprétege fölött emelkedő újabb réteget ismét individuumoknak tekinti.

Az osztályozásnál mindig nagyobb „egész”-hez jutunk el; olyan művelet ez, mely mind teljesebb s így logikai szempontból nagyobb extenziójú s ez által jelentőségében is gyarapodó egységbefoglalást ad. Minden individuum „fölfelé”, az osztályozás útján, magasabb egység felé törekszik, viszont lefelé minden individuum egy olyan komplexum, amely több individuális egységet foglalhat magában. A teljesen „elemi” individuum ugyanis egy határesetet, idea.

A tárgyalt esetben, amikor több individuum tartozik egy osztályhoz, amikor minél nagyobb egységekbe, minél teljesebb egészekbe tömörülnek az osztályhoz tartozó individuumok, ebben az esetben sub specie totalitatis nézzük az individuumot. Ha az osztály útján történő eme „gyarapodás”-ba értékszempontokat viszünk bele, akkor el kell fogadnunk O. Spann azon megállapítását, hogy az individuálítások rendjét, logikai értékét, rangját az szabja meg, hogy milyen közel jutnak az abszolút értelemben vett „egész”-hez. A rangot tehát a „Ganzheitsnähe” szabja meg. Ember csimpánz, oroszán, sakál, kristály — nem ugyanazon rangnak, hanem különböző helyet foglalnak el a lények létráján a tökéletességnek, az egésznek azon mértéke szerint, amely bennük megnyilvánul.*

Meg kell még tekintenünk azt, hogy mit jelent a fokozat tisztán formális logikai szempontból. A tisztán formális elgondolás szerint minden magasabb egység, mely az osztályozás folytán keletkezik, újabb individuumnak tekinthető, amely egyúttal ismét osztálytag egy még magasabb, az osztály számára. Ha így az összes lehetséges osztályokat egyetlen osztályban volnánk képesek összefoglalni, akkor egy olyan osztályt kapnánk, amelynek tagjai a többi, — vele szemben álló alosztályok volnának. Ez az osztály magában foglalná a világon levő összes lehetséges individuumokat.

Az így létesült formális fokozatnak alapja az individuális szint, amelyben minden egyes megfelel az individuálítás logikai követelmé-

* Érdekes ezzel kapcsolatban ugyancsak O. Spann egy megjegyzése, melyet épen ezen érdekessége miatt írunk ide, amikor azt mondja, hogy az alsóbb mindig kívánja a felsőbbet s abban örömet leli. Itt látja ő az individuálizmus álláspontjának tarthatatlanságát. Ugyanis minden individuum megkívánja, sőt örvend a maga alárendeltségének. Örömet okoz neki annak a tudata, hogy vannak fölötte más, tökéletesebb individuumok. (*Kategorienlehre* 150. stb. lapok.)

nyeinek. Ide tartoznak mindazon individuumok, amelyek valamely eredetileg adott rendszer keretei közé tartoznak.²⁶

Minden individuum-systemából kiemelkednek bizonyos állítmányok (tulajdonságok), amelyek az illető individuumoknak egy rendszerbe (osztályba) való tartozását vannak hivatva megjelölni. Az osztály nem egyéb, mint egy ilyen kiemelkedő tulajdonság extenziója, kiterjedési köre. Így alakul ki az első fok az első megalkotott osztály útján, melynek tagjait az eredetileg adott individuumok összetartozandósága, egy körzetbe (rendszerbe) tartozása adja. Az első közös tulajdonság adja az első típuszt.

A második fok már most úgy képezhető, hogy az első fok tulajdonságait új individuális szintnek tekintjük. Ezt az újabb réteget véve alapul, hasonlóan az alaprétagnél követett eljáráshoz, valamely újabb tulajdonságot emelünk ki belőle, amely jellegzetes reá nézve. A különbség az első és a második fokon kiemelt tulajdonság között az, hogy míg az előbbiek tisztán magukra az eredeti szintben helyet foglaló individuumokra vonatkoznak, addig ezek nemcsak az individuumokra, hanem azoknak az első fokon érvényes tulajdonságaira is vonatkoznak. Ez így megy tovább is. Ennek az eljárásnak Hilbert szerint megvan az az eredménye, hogy minden tulajdonság lehet egy ítélet alapja, másfelől pedig a tulajdonságok bizonyos fokozati rendbe kerülnek, mely meggátolja azok összezavarását, végül pedig előnye az, hogy valamely fokozatnak elmélete, illetve logikai strukturája megalkotható a nélkül, hogy valamennyi, a fokozat alá subsumálható tárgyra (individuumra) figyelemmel kellene lenni. Bizonyos mértékben tehát minden fok úgy tekinthető, mint amely el van határolva, el van különítve a másiktól.

A második eset az, amikor *egy individuum több osztályhoz* tartozik. Ebben az esetben egészen más szempontból tekintjük az individuumot, mint az előbbiben. Ott ugyanis az individuumot mint oszthatatlan egészet tekintettük, mint az osztályozás kiindulási alapját. Ebben az esetben azonban az individuum nem az osztály kiindulópontját, hanem betetőzését jelenti. „Fölfelé“, az alaptól a legmagasabb osztályig az individuum „sub specie totalitatis“ tekintetik, melynek következtében mind nagyobb és magasabbrendű egészhez jutunk el. „Lefelé“ az individuum tekinthető úgy, mint komplexum, melynek végtelen sok, egymástól megkülönböztethető, önálló logikai tartalommal (jelentéssel) ellátott része van. Ezek a részek nem önállóak akkor, amidőn mint „részek“ vétetnek figyelembe, de tekinthetők önálló jelentéses egységeknek is. H. Pichler azt mondja, hogy „die Auflösbarkeit des Identischen, des Individuellen in eine Vielheit gleichartiger Individuen ist schrankenlos“.

Ha az individuumot alkotó részei szempontjából tekintjük, akkor egyszerre több osztályba is tartozhatik, mert némely alkotórészei más

²⁶ Az individuumoknak itt tárgyalt formális fokozata ugyanazon elgondoláson alapszik, mint a Russell-féle „theory of types“ vagy pedig az u. n. „Stufenkalkül“, hol az alapot az „Individuen der ursprünglich gegebenen Systeme“ alkotják. V. ö. D. Hilbert u. W. Ackermann: *Grundzüge der theoretischen Logik*, Berlin, 1928. 98. skk. lapok.

meg más osztályok alkotórészei lehetnek (pl. az organismus egyes részei, a bennelevő sejtek, atomok stb.). Az így alkotott osztályok nem azonosak egymással. Az individuumok ugyanis, amelyekről így módon osztály alkotható, nem koordinálhatók valamely elv alapján (tehát nem homotípek), hanem gyakran egymástól lényegesen eltérő individuális körzetekhez tartoznak. Ezért heterotípek. Ebből következik, hogy a tulajdonságok, amelyek az egésztől állíthatóak, nem állíthatók az önálló egységeknek tekinthető részekről. A dictum de omni et nullo elve tehát itt nem érvényes. A részek némely tulajdonsága kétségtelenül megegyezik az egész individuum egyes tulajdonságaival, úgyhogy itt a praedicatum praedicati est etiam praedicatum subjecti törvénye érvényes bizonyos esetekben.²⁷ A részek az egészben átalakulnak, az egészhez hozzásimulnak, „individualizálódnak“, míg önállóságukban visszanyerik eredeti sajátos individuális jellegzetességüket. Már ezért sem állítható az egésztől, ami a részekről egyenként, aminthogy a relációról sem állítható, ami a tagjaira külön is érvényes.

Minden egyes individuum egy körzetbe (Individualgebiet) tartozik azon individuumokkal, amelyekhez bizonyos elv alapján (amely annak a körzetnek principium individuationis-a) mellé állítható, koordinálható. Midőn az individuumot részei szerint analysáljuk, reá jövünk arra, hogy a részek, mint önálló individuumok, egészen más individuális körzethez is tartozhatnak, mint az egész. Egy individuum a legkülönbözőbb területekről veheti alkotórészeit. Érdekes példa erre pl. az állam fogalma, amely Kjellen szerint öt, egymástól egészen különböző területről veszi az alapjául szolgáló, az öt meghatározó vonásokat (geografiai organismus, ethnikai kollektívum, gazdasági egység, szellemi, társadalmi, egység és jogi organismus.) De még abban az esetben is, ha az individuumot alkotó „alsóbbrendű individuumok“ (Sigwart) nincsenek különböző területekről összeszedve, hanem ugyanazon típusúak, akkor is fönnáll az, hogy nem állítható róluk minden, ami az egésztől állítható. Ahány logikai jelentéssel bíró individuális egység található egy individuumban, ugyanannyi új alap az osztály alkotásra. Míg azonban maguk az individuumok egy magasabb egységben megférnek együtt, mint részei egy újabb individuumnak, ugyanakkor mint újabb osztályok kiindulópontjai egészen különböző területekre vezetnek, mintegy igazolva Fregenek a fogalomra vonatkozó ama tételét, hogy valamely fogalom köre egészen más, mint a tárgyak, amelyek alája tartoznak.

²⁷ V. ö. Pauler Ákos: *Logika*. 1925. 124. l.

III. Az individualitás sajátosságai a subsistencia különböző síkjaiban.

20. Az individualitás általános jellemző vonásainak kritikai vizsgálata még mindig nem ad teljes képet róla. A kiegészítő vonásokat akkor kapjuk meg, ha felmutatjuk azokat a sajátosságokat, amelyeket az individualitás a subsistencia különböző síkjaiban tár elénk. Különösen három területen kell keresnünk azokat a jellegzetes vonásokat, amelyek újabb adatokkal bővítik eddig nyert ismereteinket. Ezek: a természet, a lelki és a szellemi világ területei. Természetesen csak azokra a pontokra szorítkozunk, amelyek az individualitásról megalkotott képünket újabb vonásokkal gazdagítják.

A természet világában meg szokták különböztetni az anorganikus és az organikus lényeket. A régi fölfogás, amely szerint az organizmus tünetényeit az anorganikus alapján meg lehet magyarázni, újabban megfordult s most már a magasabból igyekeznek az alsóbbat is megérteni. Ami az individualitás tényét illeti, kétségtelen, hogy az organizmusban sokkal tökéletesebben és tisztábban megállapítható, mint pl. a kémiai elemeknél vagy a kristályoknál s általában az anorganikus képződményeknél. Míg ugyanis az organizmusnál zárt egységet találunk, amelyben a részeknek és az egésznek összefüggése szorosan meg van határozva, addig a tisztán mechanikai természetű, a mozgás és erő által létesített rendszereknél sokkal lazább az összefüggés.

A mozgás magában sohasem tekinthető individuálisnak (pl. az inga vagy a fény mozgása, vagy az atomokban történő mozgás). A mozgás csak akkor lehet individuálisan meghatározott, ha egy individuumnak sajátossága, ha az egyén egyéni céljaihoz alkalmazkodik. Így beszélhetünk individuálizált ingerekről és reakciókról. Általában kétféle történés van a természetben — mondja Driesch, — az egyik térbeli, extensív, mennyiségi, a másik intenzív, nem térbeli és rendet csináló. Ezen a különbségen alapul a materializmus és a vitalizmus közti különbség.²⁸ Az elsőnél a szoros értelemben vett kauzálitás az uralkodó, az utóbbinál a tünetényeknek olyan kapcsolataival találkozunk, amelyek az individualitás egységes jelentésének hatása folytán keletkeznek. Mindkettő meghatározza a tünetények időbeli egymásutánját. Az utóbbi azonban az érzékinek, a szemléletinek határain túl, nem szemléleti, épen az individualitáson alapuló természeti tényezők föltételezésére kényszerít. Ezekben a tényezőkben az okság mellett a cél játszik szerepet, ami bizonyos autonómiát biztosít számukra.

²⁸ *Philos. des Organischen*. II. 230. 1. és Kantstudien i. tanulmány.

Fönnebb említettük, hogy az organikus egységet „absolut” zártság jellemzi. Ez a zártság a részek szoros, zárt összefüggését kívánja megjelölni, azonban nem jelenti valamely individuumnak térbeli (extensív) tökéletes elzártságát, mert hiszen pl. a születés előtt nagyon nehéz az organizmus határait megjelölni. De azután is folyton változik térbeli kiterjedése életműködései következtében. A zártság tehát csak belső tulajdonságot jelenthet, a részek egymásrautaltságát. Elvileg megállapítható, hogy mint ilyen kétségtelenül az individuálitás magasabbfokú megnyilvánulását jelzi.

A zártság azért sem „absolut”, mert az individuum hatást kifejtő egység, s mint ilyen, hatásának számai a végtelenbe nyulnak el. A hatás, a tevékenységkifejtés a legkardinálisabb tulajdonság, ami az egyest az általánostól megkülönbözteti. Az általános nem hat, az individuum mindig hat, még pedig irredundánsan hat. A hatás épügy individuális, mint a struktúra, amely alapjául szolgál. Minden hatásnak föltétele a struktúra, melynek individuálítása épen az általa kifejtett hatások útján jut kifejezésre. Valamely hatás nélkülözheti ugyan bizonyos esetekben a zárt struktúrát, ekkor azonban már nem individuális. Nem minden hatásrendszer individuális, hanem csakis az, amelynek alapjául valamely összefüggő, zárt struktúra szolgál.

A hatások összességét, amely valamely organizmus strukturális egészében megnyilvánul, önfenntartásnak nevezik, amely nem egyéb, mint az immanens (esoterikus) történések egysége, — mondja Stern.²⁹ Ugyancsak ő az önfenntartást annyira alapvető mozzanatnak tartja mindarra, amit individuális névvel lehet illetni, hogy szinte mindennél fontosabb kritérium, mellyel szemben minden más (tér- időbeliség, minőség stb.) másodrendű jelentőségű. Az önfenntartás fogalma azonban sokkal szűkebb és korlátozottabb, semhogy minden lehető individuálitás alapvető kritériuma gyanánt elfogadható volna. Vannak individuumok, amelyekre nézve az önfenntartás fenti jelentésében kétségtelenül alapvető mozzanat. Azonban nem minden individuálitás azonosítható önfenntartási aktusokkal. Valamely hatás egység megnyilvánulhat az önfenntartásban, azonban sem ez, sem a „hatás” fogalma, amely sokkal tágabb körű az előbbinél, nem meríti ki az individuálitást alkotó tényezők összességét.

Előbbi fejtegetéseink folyamán ismételtén előfordult, hogy megkülönböztettük az individuum belső és külső jegyeit. Erre a megkülönböztetésre újólág figyelünk kell a természetben jelentkező individuálitással kapcsolatban, főleg azért, hogy a principium individuationis lényegéhez minél közelebb férközhessünk. Correns egyik tanulmányában az individuálitásnak három fajtát különbözteti meg. Az első, amikor az individuumok nem mutatnak sem külső, sem belső különbségeket, amikor az individuálitás abban merül ki, hogy a tárgyak egymástól elkülönítve léteznek, tehát a puszta existenciában. Ilyenek a chemiai elemek atomjai vagy ugyanannak a chemiai alakulatnak molekulái.

²⁹ L. W. Stern: *Ableitung u. Grundlehre des kritischen Personalismus*, 1923. 136. skk. lapok.

A második fajja az individuumoknak az, amikor olyan különbségeket mutatnak, amelyek csak külsőlegeseek. Ide tartoznak azok, amelyek egy individuumból származnak, tehát nem nemi úton. Ilyenek a kristályok, a kristályosodásra alkalmas anyagok. Végül a harmadik eset az, amikor az individuumok közötti különbség egyfelől belső, át is örökölhető, másfelől külső okokon alapszik, mint pl. az organismusnál. Ha a külső (az individuumtól független, rajta kívülálló) tényezők nem tekinthetők döntőnek valaminek az individuálítására nézve, akkor sok minden, amit individuumnak nevezünk, nem tekinthető annak, pl. ugyanannak a fűfajnak egyes példányai. Ebből származik az az ingadozó fölfogás, amely egyfelől azt állítja, hogy a természetben csak individuumok vannak, másfelől pedig azt, hogy csak fajok vannak.

Az előbbi fölfogás a külső tényezőket, a tér- és időbeli elkülönítettséget is elegendőnek tartja ahhoz, hogy individuálitás létesülhessen, az utóbbi ezzel nem elégszik meg, hanem az előbbieket mellett valami egyebet is kíván. A növények, állatok lényegükben mind egyformák, ha nem is azonosak egymással. Életük ritmusa mindig ugyanaz, feladatuk, amelyet betöltenek, szintén. Az individuálitás ennél többet kíván, azt, hogy legyen valami olyan alapja, amely a külső feltételektől eltekintve is elegendő alapot szolgáltat számára. Három fölfogással találkozunk ebben a tekintetben a gondolkodás történetében. Az egyik azt mondja, hogy minden substantia individuális, illetve, hogy minden dolog individuálítása substantciájában gyökerezik. E szerint a substantia maga individuális. Ennek a fölfogásnak egyik módosulása Aristoteles principium individuationis, aki szerint az alap: a materia (*ύλη*). Ez azt jelenti, hogy az anyag okozza minden dolog individuálítását. Az anyag a tökéletesség, a tisztaság ellentéte; individualizáló ereje abban áll, hogy minden individuumba a tökéletességnek, a korlátozottságnak egy mozzanatát viszi be. Aristoteles ily módon alkotja meg az individuum fogalmát, szemben Platonnal, aki az általános primatusa mellett az individuumot egészen háttérbe szorítja.

A principium individuationis harmadik fölfogási módja szerint nem lehet alap sem a substantia, sem a materia, az aristotelesi kauzális értelemben, mint individuumot létesítő, formáló hatalom; e szerint az individuálitás lényege, ami őt épen individuálissá teszi. A distinctio formalis ex natura rei — amint először Duns Scotus oly találóan jelöli meg.³¹ Ez a distinctio nem valóság, mint a materia, hanem valami, a dolog természetével összeforrott, hozzáadott (superadditum) mozzanat, amely logikai természetű. Sok individuumnak lehetnek teljesen hasonló megnyilvánulásai. A dolgok individuálítása nem ezekben keresendő, hanem abban, amiben essenciálisan különbözik a másiktól. Ahol ilyen különbség nincs, ott vannak példánvok, de nincsenek individuumok. A substantiális és kauzális (materiális) fölfogás mellett ez utóbbi, az essenciális (a logikai) az, amely legközelebb jár az igazsághoz s leginkább megközelíti a principium individuationis jelentését, amelynek értelmében

³⁰ Die Naturwissenschaften c. folyóirat 1916. évf.: *Individuen u. Individualstoffe*, 187. skk. l.

³¹ J. Assenmacher: *Die Geschichte des Individuationsprinzips in der Scholastik*. Leipzig, 1926., 65. skk. lapokon közölt citatumok.

minden individuálítás lényege abban a mozzanatban jelölhető meg, mely sajátos, — keletkezésétől, tér- és időbeli helyzetétől független — intellektuális alkatában, objektív logikai tartalmában nyilatkozik meg.

Ebből következik, hogy az individuálítás a maga elvi tisztaságában nem feltétlenül utal a létezésre, ámbár itt is megnyilvánulhat. Az individuálítás független az existenciától, s mint ilyen, több és más, mint a pusztá existencia. Amikor az individuumot szemügyre vesszük, akkor az az érvényességi mozzanat csillámlik meg előttünk, amely a létezésben is megnyilvánul, mint annak individuálítása. Minden individuumban benne van ez az érvényességi mozzanat, ama sajátos alkati vonások összességében, amelyek az illető tárgy individuális jelentését adják s amelyek a subsistencia különböző síkjaiban különböző módon érvényesülnek.

Az existencia és az individuálítás tehát nem korrelatív fogalmak; egymásra való vonatkozásuk nem szükségképeni. Minden individuálítás egy logikai, érvényes mozzanat hordozója, amelynek lehetnek existenciális vonásai is. Az individuum mindenütt az a közvetítő, amely lehetővé teszi bizonyos subszistenciáknak bizonyos logikai mozzanatokkal való sajátos egyesülését. Az előbbiekből következik, hogy az individuálítás a substantciával sem azonosítható. Igen találó Duns Scotus következő megjegyzése: *Primo consequitur individuum. Individuum enim per se et primo existit, essentia (substantia) non, nisi per accidens.* A substantia és az accidens viszonya mindig pusztán kauzális. Amit azonban individuálításnak nevezünk, az a kauzálításon túlra utal. Ahol csak kauzálítás van, ott tulajdonképpen nincs individuálítás. Mindez a mellett tanuskodik, hogy valamely dolog individuális egysége nem jelenti szükségképen annak substantciális egységét. Egy individuumban több substantia is helyet foglalhat. Vannak esetek, amikor az individuálítás és a substantia egybeesnek; talán ez vezette Russelt, amikor a kettő azonosságáról beszél. Azonban az ilyen esetekben is olyan individuális mozzanatok játszhatnak közre a dolog individuálissá tevésében, amelyek magukban függetlenek attól, hogy a dolog substantia.

A megismerés, amely valamely tárgyra irányul, először az általános vonások kiemelése útján közeledik hozzá. Amint Spranger mondja, a megismerő aktus minden körülmények között az általánosra, a különböző élmények között lényegükben azonosra (*Wesensidentisch*) irányul. Az individuumról tehát elsősorban fogalmat kell alkotnunk, ha meg akarjuk ismerni. A fogalom maga azonban még nem vezet közvetlenül hozzá. Ehhez szükséges a tárgy konkrét, érzéki vonásainak ismerete, mondjuk szemlélete. Ha a tárgy nem reális valóság, ha tehát a konkrét-érzéki szemlélete nem hajtható végre, akkor is szükség van a tárgy egyes vonásainak valami módon való megragadására. Abban az ismereti processusban tehát, amely az individuumra irányul, benne kell foglaltatnia az általános, fogalmi mozzanatnak és a konkrét individuális vonásokra irányuló aktusoknak, melyeket Husserl az individuális gondolás aktusainak (*Akte individuellen Meinens*) nevez. Ebben a második mozzanatban van valami olyan, ami hasonlít az esztetikai elmélyedéshez. Hasonlít ez továbbá valamennyire a gyermeknek ahhoz az eljárásához, amikor valamely kezében levő dolognak „a végére akar járni“.

amikor belemerül a tárgy összes lehetséges alkotórészeinek vizsgálatába. Persze az eljárás fordított, mert míg a gyermek „széllyszéd”, addig az individuális szemlélés egyesít és egységesít. Különbözik azonban ez a mozzanat az esztétikai beleérzéstől is abban, hogy míg ott érzelmileg is érintve vagyunk, addig az individuálításra irányuló megismerésnél ez nem szükséges, sőt kizárandó.

Spranger²² azt állítja, hogy mindaz, ami individuális, képszerű (bildhaft), s ezért tulajdonít a szemléletnek olyan nagy jelentőséget. Pedig a szemlélet sem adja a teljes individuálitást, ha közelebb is visz hozzá. Sok minden hozzátartozik még ehhez, ami a szemlélet korlátait meghaladja. Nem helyes tehát az a beállítás, hogy a szemlélet az individuális, a fogalom pedig az általános. Sok minden van az individuálításban, amiről nincs szemlélet. Sem az nem állítható, hogy az individuális szemlélhető, sem az, hogy gondolható kizárólagosan. Minthogy azonban más ismeretforrás nem áll rendelkezésünkre, mint az említett kettő, csak ezekre támaszkodhatunk az individuum sajátos vonásainak megismerésénél is.

Ez a megismerés nem lehet más, mint a dolgok objektív vonásainak lehető teljes ismeretén alapuló megértés. Minthogy azonban ez csak ritka esetben lehetséges, azért elenyészően csekély azoknak a dolgoknak száma, amelyeket individuálításuk szerint is megismerünk. A megismerő tevékenységnek — mondhatni — ihletett meglátására van szüksége ehhez. Sokszor még magunkat sem ismerjük eléggé, s csodálkozunk, ha valami új vonást fedezünk föl saját magunkon. Ezért van az, hogy akár a valóságban, akár a művészetben vagy a színpadon olyan jelenségeket látunk, amelyeket „lehetetlen”-nek bélyegzünk, noha nagyon is lehetségesek, ha felismerjük és megértjük. Az individuálítás kimeríthetetlen, azért mindig új s csak akkor értjük meg igazán, ha széteső és ellenmondónak látszó vonásaiban is fölfedezzük az egységet, amely ösztetartia. Hogy pedig ezt megérthessük, ahhoz szükséges, hogy fedezzünk fel olyan egyetemes vonásokat, amelyek nem újak, hanem az individuum által csak sajátos, egyéni formában jelennek meg. A művészetnek s általában az individuálításnak legmagasabb foka az, amikor a legeggyetemesebbet a legindividuálisabban tudja kifejezni. Ekkor válik az individuálítás maga is teljesen ismertté és megértetté épen az egyetemes útján.

Az individuálításra irányuló megismerési folyamatban — az eddigiek alapján — két mozzanat van: a gondolati és a szemléleti. A kérdés az, hogyan kapcsolódik ez a kettő, hogyan egészítik ki egymást kölcsönösen. A feleletet, melynél jobbat eddig nem találhatunk, Kant adja meg a transcendentális sémáról szóló tanításában, amely szerint az összekötő kapocs csak olyan lehet, amely mindkettő sajátosságát egyesíti magában. Ilyen az idő, amely absztrakt is, konkrét is s formája a külső és belső tapasztalásnak egyaránt. Ebből az a fontos tanulság vonható le, hogy az individuálításra nézve igen lényeges mozzanat az idő, fokozottabb mértékben akkor, ha a megismerés szemléleti mozzanata a reálitás subszistenciájában gyökerezik, de általában mind ott,

²² *Lebensformen*. 1922 44. skk. I.

ahol lehet individuálításról beszélni. Minél több individuális tartalommal telik meg az idő, annál fontosabb az individuálításra nézve. Driesch fölteszi a kérdést, hogy vajjon miért játszik az idő szerepet az ente-lecheia minden megnyilatkozásánál? Feleletet azonban nem ad. Pedig a felelet nyilván ez: azért, mert minden individuális tartalom csak időben jelenhetik meg. Az individuális tartalom mintegy betölti az idő üres-ségét, gátolja akadálytalan tovagördülését. Az individuálítás kategóriája feljogosít arra, hogy a dolgok alkatában általában olyan elemi alkotórészeket tételizzunk föl, olyan sajátos elemi tényezőket vigyünk bele, amelyek nincsenek a térben, de magukban foglalják az időbeli tartamot.

Mindezekből levonhatjuk azt a fontos és érdekes következtetést, hogy az individuálításra sokkal fontosabb az idő, mint a tér. Minden individuálítás mintegy bele van ágyazva az időbe; az idő mindeniknek alkati, strukturális alkotórésze. Ugyanez nem mondható a térről. Az idő sokkal mélyebben nyul bele az egyes életébe, mint a tér, hozzátartozik az individuálításhoz. Ugyanez a térről csak kivételes esetekben állítható. Talán ezen az alapon érthető, hogy némelyek szerint az individuálítás sokkal szembetűnőbben jelentkezik abban a subszisztenciális szférában, amelyet az öntudat fénye világít be, amelyet lelki életnek nevezünk. Itt ugyanis a térbeliség teljesen háttérbe szorul s tisztán csak az időbeliség jöhet számításba. Azonban nemcsak ez, hanem más tényezők közbejötté is szükségessé teszi ennek a területnek az individuálítás szempontjából való megvilágítását.

21. J. Volkelt³³ szerint az Én magában hordja az individuálitást „essentiájában“. A kettőnek egymáshoz való viszonya egészen más, mint bármely más esetben, ahol egyáltalában individuálításról beszélhetünk. Az „Én“-nek kijár az, hogy ő individuális, mégpedig nem pusztán tér- és időbeliségénél fogva, hanem ettől függetlenül, lényegé-nez hozzátartozóan. Ezt — Volkelt szerint — bizonyítani nem lehet, mert bizonyossága evidens.

Kétségtelen, hogy saját magunknak lelki önelemzése közvetlen ismereti forrás más individuálítás felismeréséhez. Ha nem ismernők, nem éreznők saját magunkra nézve, hogy mit jelent individuálisnak lenni, akkor nem tudnók ezt megérteni más dolgoknál vagy személyeknél sem. A megismerés sorrendjében először a magunk öntudatosságára eszmélünk, saját lelkiségünknek jutunk tudomására s csak ennek alapján a más dolgok vagy személyek belső alkatának megértésére. A kérdés, mely bennünket érdekel, az, hogy lelki életünknek melyek azok a mozzanata, amelyek alapján elsősorban jut tudomásunkra individuálitásunk.

Individuálitásunk alapja saját magunk létezésének, életérzésének tudomásulvétele. Ez azonban, noha alapvető mozzanat, pusztán formális természetű s így nem meríti ki az individuálitásnak azt a tartalmi alkotórészét, amely nélkül ez meg nem állhat. Az Én-tudat felvillanásához, mint kiindulópont-hoz, közvetlenül hozzátartozik azért a reakciók amaz egységének tudata, amelyek útján az egyes a külvilág behatásaira válaszol, illetőleg mindig kész válaszolni.

³³ J. Volkelt: *Das Problem der Individualität*. 1928.

Az öntudatosság ama gátlás következtében izmosodik meg, amely az emocionális lelki tényezők fölött a reflexió következtében alakul ki. Ugyanez nagyon kis mértékben vagy egyáltalában nincs meg az állatoknál. Az érzéki élmény közvetlenül hat érzékszerveire, illetve közvetlenül váltja ki a reakciókat, nincs semmi gátlás, semmi közbeeső, ami az impulzivitásnak ezt a közvetlenségét megzavarhatná. Az emocionális és a reflexív élet itt teljesen egy síkban mozog. Öntudatlan harmóniáját semmi sem zavarja meg.

Az embernél ez másként van. Itt az öntudat nagy erővel lép közbe s az emocionális és a reflexív élet őseredeti harmóniáját teljesen megzavarja. A képzetek világa az érzetek világától elválik, sőt elidegenedik egymástól. Az ember az öntudat erejénél fogva tud másként gondolkodni, mint ahogyan érez, és másként cselekedni, mint ahogy ösztönei vagy indulatai sugallják. Az öntudat megtöri a természeti (fizikai) élet egységét, s akkor, amikor az érzéki világot elkülöníti a gondolat világtól, megfosztja és egyúttal kiemeli a lelki életet a természeti adottságok kényszerű megkötöttségeiből. Az öntudat önállóvá teszi a lelki életet, amelyben elkülöníti a fizikai folyamatok közvetlen befolyásától. A lelki tevékenység tehát akkor kezdődik, amikor a fizikai alap, az öntudat gátló tevékenysége következtében kisíklík alá a lelki élet egészében az öntudat szintjére kerül, reá támaszkodik. A kettő közötti teljes szakadás csak abban az esetben lehetséges, ha a lelkiség teljesen úrrá lesz a fizikum fölött. Minthogy azonban ez, tekintettel azokra az elszakíthatatlan kapcsolatokra, melyek a kettőt egymással összekötik, csak a legkritikább esetben történik meg, azért a lelki élet általában, mondhatni állandóan, a fizikum hatása alatt áll, noha állandóan küzd ez ellen mindenütt, ahol az öntudat fejlettsége elegendő a küzdelem felvételére. Amikor a lelki élet az öntudat szintjére kerülve a természettől elválik, az öntudat tevékenységében olyan eszközt teremt a maga számára, mint amilyenek a tisztán természeti lényeknek is rendelkezésére állanak a maguk sajátos élete szempontjából, a maguk módja szerint. A lelki élet alapjául szolgáló öntudat a természeti bázistól, az érzéki élettől való teljes elszakadást jelenti. A természeti világ a kauzálitásnak, a szükségképeniségnek a világa, míg a lelki élet az öntudatos akaratnak, a szabadságnak, az ideálnak világa.³⁴

Az öntudatosság fejlődésének phylogenetikus története arról tesz bizonyosságot, hogy a lélek különböző módokra igyekszik kiépíteni a maga sajátos kapcsolatait, mintegy pótlásául a természeti kapcsolatok hiányának. Legjellegzetesebbek ezek között egyrészt a vallásos, másfelől pedig a társadalmi kapcsolatok, amelyek útján az ember a túlvilággal vagy pedig itt a földön igyekszik magának új összeköttetést keresni, ott-hont teremteni. Ebben a küzdelemben az individuálitás jelentősége gyakran háttérbe szorul, máskor pedig mindinkább növekszik és nyer jelentőségében. Ennek a folyamatnak hullámválása szerint alakul vallásos hite és a társadalmi közösségekben való elhelyezkedése.

Az individuálitás már a természeti tárgyaknál valami olyant je-

³⁴ L. H. Horwitz: *Sinn und Problematik der Ichfunktion*. Internationale Zeitschrift für Individualpsychologie (szerk. A. Adler), 1927. évf. 4. sz.

lent, ami a dolgok alkotórészeinek pusztá összefüggésén, a kauzális törvényszerűség keretein túlra utal. Fokozottabb mértékben érvényesül ez azoknál az individuálításoknál, amelyeknek alapja az öntudat, tehát a lelki életben. Ez nemcsak az öntudat formai tényében nyer igazolást, hanem tevékenységének különböző területein. Ez utóbbiak között azonban lényeges különbség mutatkozik ebből a szempontból. Így pl. az érzéki észrevételek nem jellegzetesek az individuálítás szempontjából, sőt mondhatni, nem is individuálisak. Olyan réteg ez, mely a legtöbb individuumnál hasonló. Ugyanez áll azokra a kívánságokra és törekvésekre nagyjában, amelyek szorosan hozzátartoznak az életfenntartás ökonomiájához. Mindezek nem közömbösek az egyes életében, de nem lényegesek. Bele vannak ágyazva az egyéniség életébe s abból ki nem szakíthatók. Az öntudat minden aktusában a lelki élet egésze, totalitása nyilatkozik meg, azonban a megnyilatkozások nem egyforma jelentőségűek reá nézve. Megismétlődnek a különböző egyesek életében a nélkül, hogy a lelki élet egészére, egyéni karakterére bármilyen oldalról is valami fényt vetítenének.

Azt, amiért az egyest individuálisnak mondjuk, amire egyéni karakterét alapítjuk, mélyebben kell keresnünk. Hoesslin³⁵ a lelki élet individuálításának alkatában négy fejlődési síkot különböztet meg; ezek a következők: az első az, ahonnan a lelki élet ered. Itt vannak a normák, amelyek az egyes életében megvalósulnak. A második réteg az, ami az előbbiből ténylegesen kifejlődik. Ezt nevezi karakternek. A harmadik már a perifériához tartozik, noha az előbbiből nő ki. Ide tartoznak a vágyak, kívánságok, törekvések. Végül a negyedik sík az érzékek világa, amely már nem is individuális, hanem közelebb áll az általánoshoz. Mindebből hozzávetőleg megállapítható az, hogy a lelki élet individuálításának alapja nem magukban az En aktusaiban (az empirikus En-ben), hanem abban a „nemtudatos“ rétegben vannak, amely az En összes aktusait irányítja, ahol a lelki dispoziciók sajátosan individuális irányai és bizonyos célokra törekvő meghatározottsága szunnyadnak. Volkelt ezt a réteget tapasztalatfölöttinek (überempirisch) mondja s a lélekről a következő definíciót adja (i. m. 67. l.): a lélek azt a tapasztalatfölötti, belső, nemtudatos, individuális Valamit jelenti, amely által az empirikus En ténylegesen fennálló összefüggéstelensége megszűnik s ennek helyébe rend, egység és jelentés kerül. E szerint az egyéni lelki élet minden megnyilvánulása a legegyszerűbbtől kezdve, amilyen lehet pl. egy mozdulat, a legkomplikáltabbig bele van ágyazva a léleknek ama nemtudatos egészébe, amely minden szavunkban és tettünkben megnyilvánul.

A lelki tünetemények mindig valamely subjektumhoz vannak kötve. Subjektivitás és individuálítás itt egyet jelentenek. A subjektum folytonos tevékenysége hozza felszínre a tartalmat, amely benne rejlik vagy pedig más, rajta kívülálló tárgyakra irányítja aktusait, amelyekkel — a megismerés útján — saját tudatának tartalmát gyarapítja. A megismerés is a subjektumnak egyik életaktusa. Életaktusoknak

³⁵ Hoesslin: *Die Abstufungen der Individualität* (1929.) 11. skk. 1.

rejlük az öntudatos lények szabadsága, ami az individuálitás minőségi különbségeinek kimeríthetetlen forrása. Természetes, hogy ez a szabadság korlátok közt mozog, éppen azok között a korlátok között, amelyeket valakinek individuálitása szab elébe. Az individuum — amint W. von Humboldt mondja — etwas positiv Werdendes durch Beschränkung. Positív érték benne mindaz, ami a saját törvénye szerint megvalósulhat benne, és korlátozottság mindaz, ami éppen eme törvény következtében nem valósulhat meg benne és általa. Részben igazat kell adnunk tehát O. Spannnek, amikor azt mondja, hogy az individuálisták hírhedt szabadsága: wollen, was sie will — képtelenség, mert minden szabadság csak a tagnak, a résznek a szabadsága az egészben, amely a részek működését determinálja. Amit mi sajátos egyéni életnek (*vita propria*) nevezünk, az is az Egész által van meghatározva. Korlátlan szabadság tehát nincsen, de a korlátok között, amelyeket nemcsak a kozmikus, hanem az erkölcsi törvények is kijelölnek, megvan a szabadság, amelynek erejével az ember célokat tűzhet ki magának s ezeket öntudatosan meg is valósíthatja. Bármilyen mélyen hatolunk be az egyéniségbe, bármennyire közeledünk lényegéhez, — mondja ugyancsak Humboldt — mindig marad valami ismeretlen nagyság benne, amit föl nem foghatunk: valami őserő, amiben a személyiség megkapaszkodik. Ezen nyugszik az ember szabadsága, amely karakterének elidegeníthetetlen sajátja. Maga az értékelés már fölteszi ezt a szabadságot.³⁶

Az értékelés a lelki élet különböző területein nyilvánul meg. Mindez együttesen azt mutatja, ahogyan mi általában a világot s benne magunkat is értékeljük. Az egyén nemcsak a neki jelentkező dolgokat, hanem saját magát is értékeli, s ebben a magának tulajdonított értékben rendkívül fontos ismertetőjele rejlik. Hogy valaki miért tartja magát értékesnek, hogy saját avagy a mások életében mit talál értékesnek, ez világot vet az ember szellemiségének s így individuálitásának legmélyebb rejtekébe, egyéni értékeire és céljaira.

Az ember kétféle életet él, egy külsőt és egy belsőt. A külső élet abban nyilvánul meg, amit tesz kifelé és a társadalomban, az embertársaival való érintkezésben, mindennemű cselekedeteiben. Mindezekbe beleviheti az ő egyéni értékét avagy értéktelenségét, céljait vagy céltalanságát. Ezen az életen kívül azonban mindenki, vagy legalább is az emberek igen nagy száma, belső életet is él, amelyben nem a külsővilágnak, hanem saját magának kell számot adnia értékeiről, céljairól, vágyairól és reményeiről. Az egyéniség magva ez az utóbbi élet, innen vetődik szét a világba az individuum; itt ebben a valóban individuális, a másoktól elszakított, visszavont életben válik teljessé az egyén valódi tartalma.

Ha az egyéniség társadalmi kifejlődésének dialektikai folyamatába beletekintünk, azt látjuk, hogy a társadalmi együttélés kezdetein s azután még évezredekig, az individuálitás értelme és jelentősége elenyészően csekély a társadalmi közösséggel szemben (a családi, törzsi, nemzeti közösségben). Az egyes csupán egy atom, eszköz az összesség ke-

³⁶ L. E. Spranger: *W. Humboldt u. die Humanitätsidee* (1909.) 225. l.

zében, akinek különös adottságai nem is jöhetnek számításba. Lassankint azonban eljut az egyén a maga belső értékének tudomására. Ez különböző időben és különböző módon történik.

Az ázsiai lélek a buddhizmus nagy revelációja útján jut el az egyéni élet értékeinek felismeréséhez, s mihelyt tudatára jut, gondoskodik is róla, hogy a lélek egyéni erőinek intenzív kifejlesztése érdekében mindent megtegyen. Az európai ember egyénisége tudatossá válásának klasszikus menetét a görögség szellemének fejlődése mutatja. A kezdet ott van, amikor a philosophia elszakad a vallástól, s az egyéni gondolat mind erősebbé lesz a közösséggel szemben. A szofistáknál sok tekintetben egészen groteszk alakot ölt a individuálizmus. Sok vergődés után végre megtalálja vezetőjét a kereszténységben épűgy, mint az ázsiai a buddhizmusban. A kereszténység által jut el az emberiség egyfelől az egyéni lélek végtelen értékének felismeréséhez és méltánylásához, másfelől pedig ahhoz a fontos megismeréshez, hogy a legnagyobb egyéni értékek is csak akkor fejlődhetnek ki teljes mértékben s csak akkor lesznek hatásukban is felmérhetetlenül becsesek, ha a közösség szolgálatába állíthatók. A kereszténységben az individuálizmus és az universalizmus (sociálizmus) ellentéte megszűnik s magasabb harmóniában olvad össze, ahol az egyes abban és az által éli ki magát, hogy az emberi közösség felemelő és a tökéletesedés felé vezető munkájában résztvéve, maga is újjászületik.

22. A tudat munkája két tekintetben jelent gyarapodást az individuálitás számára. Egyfelől individuálissá válhatnak munkája révén — az élmények útján — olyan tartalmak, amelyek magukban nem ilyenek. Vagy ha eredetileg megvolt bizonyos tartalmaknak a maguk individuálitása, az élményben ez megváltozhatik s egész más jelentésűvé lesz. Ezek, az élmény útján keletkezett individuálítások elválaszthatatlanul hozzáfűződnek az Én életéhez, benne és általa élnek s együttesen alkotják azt a sajátos színezetű egyéni tartalmat, amelyben a lelki élet kiéli magát. Minél erőteljesebb, intenzívebb életet él a lélek, annál egyénibbek az élmények, annál egyénibben dolgozza fel mindazokat a hatásokat, amelyeket a külvilág, a környezet szólít életre benne. A tudat munkája átalakító befolyással van mindarra, ami hatáskörébe kerül, s kialakítja azt, amit egyéni világnézetnek nevezünk. Vannak tartalmak, amelyek minden tekintetben objektív érvényűek s mégis kizárólag a tudat munkája útján nyernek értelmet és jelentést. Az élményben individuálizálódik minden, tőle egyébként függetlenül is megálló tartalom s ez által egészen sajátos színezetet nyer. Ebben a processusban a dolgok logikai jelentése nem változhatik ugyan meg, de jelentékeny módosulást szenved amaz újabb relációk révén, amelyek közé a tudat munkája következtében jut.

Noha az élmények is a lelki élet alkotó munkájának eredményei, meg kell különböztetnünk ezektől azokat az alkotásokat, amelyek kilépve a subjektív megélés szűk köréből, a külvilágban megtestesülnek s az Entől elszakadva, tőle függetlenül dokumentálják a szellem alkotó erejét. Újabban szoros határt vonnak a subjektív „lelki“ élet és az objektív „szellemi“ alkotás között. Míg az előbbi szorosan az egyénhez

van kötve, annak életmegnyilvánulása, addig az utóbbinak hordozója nem az En, az öntudat, hanem fennáll nélküle is. Sajátossága épen ebben, a lelki élet subjektív megnyilatkozásaitól való függetlenségében keresendő. Freyer (i. m.) szerint a subjektív lelki élmény és az objektív szellem alkotásai a következő kritériumok alapján határolhatók el. Először is az objektív szellemi alkotásoknak független, önálló jelentéssel kell bírniuk; ezek nem lelki élmények többé, hanem önálló, tárgyi jelentésük van. Ez a jelentés továbbá független attól a processustól, amelynek következtében keletkezett. A keletkezés kérdése itt másodrendű, szemben magával a jelentéssel. Végül: az objektív szellem megnyilatkozásai testet öltött tárgyi alkotások, amelyek túlélnek az őket létrehozó lelki aktusokat. Ez utóbbi pont nem feltétlen kritérium, illetve módosítható úgy, hogy a szellemi alkotásnak nem kell feltétlenül reális, tárgyi mezben megvalósulnia, hanem más formában is szembekerülhet azon lelki aktusokkal és élményekkel, amelyek létrehozták.

Az aktusok, az élmények, amelyek az egyes életével össze vannak növe, szükségképpen individuálisak, mert hiszen egészen sajátos helyet foglalnak el az egyén életében. Amikor azonban szellemi alkotásokról van szó, fölmerülhet a kérdés, hogy vajjon ezek individuálisak-e vagy nem? Itt különbséget kell tennünk. Kétségtelen, hogy vannak szellemi alkotások, amelyek annyira objektívek, annyira függetlenek lesznek alkotójuktól, a szellem alkotó munkájától, hogy számukra egészen megszűnik az az individualitás, amelynek már eredetüknél fogva is részesei lehetnének. Az ilyen tárgyak individualitásáról pusztán abban az értelemben lehet beszélni, mint bármely természeti tárgyról. Vannak azonban olyan szellemi alkotások, amelyeknél az individualitásnak több, egymástól megkülönböztethető oldaláról lehet szó. Egyfelől arról, amely őket általában, mint tárgyakat illeti meg, másfelől arról, amelynél fogva magukon viselik alkotójuk szellemének bélyegét.

Az individualitás ezen, mondhatni kettős oldalának megvalósulását láthatjuk a művészetben, de ott sem mindenikben, tehát nem minden művészi alkotásban egyformán. Leginkább a zenénél, amely a legszubsztívebb. Egy Beethoven darab nemcsak annál fogva individuális, mint bármely zenedarab, hanem külön azért is, mert „beethoveni“. Lehet egy zene darab individuális a nélkül, hogy alkotója szellemének jellegzetessége rajta felismerhető volna, de kétszeresen individuális akkor, ha ez utóbbi külön is hozzájárul egyéni sajátosságainak kiemeléséhez. Ebben az esetben a tárgy alkotója szellemének mintegy gyűjtőcsomója. Olyan objektivitás, amelyen átvillan a szellem, amely, ha el is szakad a subjektumtól, megtartja annak bélyegét. De nemcsak a zenében, hanem a többi művészetek mindenikénél vannak olyan esetek, amikor az egyéniség hatalmas erővel nyilatkozik meg az alkotásokban („ibseni“ „rhodini“ vonások.).

Lehetnek azonban alkotások, amelyeknél az egyéni szellem sajátos megnyilvánulása alig ismerhető fel az alkotás tárgyi jelentése mellett. Azonban az ily esetekben sem lehet teljesen eltekinteni tőle. Minden műalkotás hivatása valami egyetemeset kifejezni az egyéni szellem erejével és fölfogása szerint. Am ennek az individuális (szellemi) megnyi-

latkozásnak akkor van igazán értéke, ha az egyetemesnek alá tudja rendelni magát, vagyis ha olyan módon fejezi ki az egyetemeset, amely egyfelől nem esik ennek rovására, másfelől pedig mindenki lelkéhez megtalálja a maga útját. Bármennyire magán hordja tehát egy műalkotás alkotója szellemének vonásait, ennek nem szabad kiáltónak, föltűnőnek lennie. Az egyéni fölfogásnak mindig hozzá kell símulnia a tárgyi vonások objektivitásához, el kell merülnie, úgyszólván eltűnnie a kifejezendő igazság egyetemes értéke mögött. Az egyéniség akkor valóban értékes, ha nem ütközik ki lépten-nyomon, ha nem zavarja a harmóniát ott, ahol sokkal nagyobbak, sokkal hatalmasabbnak a kifejezését van hivatva megalkotni, mint amilyen ő maga. Tökéletes művészi alkotás az, amelyben a tárgyi igazság és az egyéni kifejezési forma teljesen megtalálják egymást, vagyis amikor az alkotás a tartalomnak legfőbb vonásait tükrözi vissza.

A legtöbb műalkotás megőriz valamit abból a szellemből, amely megalkotta, s ez színezi és gazdagítja individuálitását. Kevésbé fontos az individuálitásnak ez a szellemi oldala az olyan alkotásoknál, amelyek gyakorlati célok szolgálatára készültek s hasznosságuk és alkalmazhatóságuk kérdése egészen elhalványítja bennünk mindazt, ami őket tárgyi alkatuktól eltekintve „szellemileg” is individuálissá tehetné. Technikai alkotásoknál, eszközöknél az individuálitásnak ez az oldala teljesen elvész.

A szellemi alkotások amaz összességét, amelyek az életet és az individuálitást túlélő s ezeknek felette álló formában tárgyasulnak, együttesen kultúrának mondjuk. A kultúra szellemi alkotás, azonban egy kultúrát vagy kultúrkört individuálisnak mondani, amint ezt pl. Freyer is teszi, nem lehet. Ha föl is ismerhetők a kultúra bizonyos területén a vezető eszmék és gondolatok, amelyek az egészet létrehozták, amelyek annak a kultúrának minden alkotásában visszatükröződnek, ez még nem teszi a kultúrát individuálissá. Egy kultúra lehet pl. „faji”, de nem individuális. Beszélhetünk egy fajnak a szelleméről, amely egy kultúrát létrehoz. Ez a szellem azonban nem individuális, bármennyire sajátos vonásokat mutat fel. Aquinói Tamás ugyan azt mondja, hogy a szellem világában az individuum és faj ugyanazt jelenti, mert ebben a világban nincs materia, ami az individuum fennállásának előfeltétele. A tény ezzel szemben az, hogy a szellemségre — in abstracto — nem alkalmazható sem az individuálitás, sem a fajiság kategóriája. Alkalmazható az individuálitás kategóriája akkor, ha — in concreto — megvalósulásának egyes formáit tekintjük. Ez azonban nem a materiától függ, hanem azon logikai előfeltételektől, amelyekről, mint mindennek, úgy a szellemnek individuálitása is függ.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Az individuálítás értelme.

	Oldal
1. Az individuálítás negatív és pozitív értelme — — — — —	3
2. Az individuálítás sikja — — — — —	5
3. Az individuálítás, mint határfogalom — — — — —	8
4. Minőség és egyetlenség — — — — —	9
5. Egység — — — — —	10
6. Egész — — — — —	12
7. A halmaz individuálítása — — — — —	14
8. A rész és a darab individuálítása — — — — —	16
9. Forma és individuálítás — — — — —	16
10. A reláció individuálítása — — — — —	18
11. Az individuálítás fokozatai — — — — —	19

II. Az individuálítás logikai alkata.

12. Individuum és jelentés — — — — —	21
13. Alapvető mozzanatok — — — — —	22
14. Folytatás — — — — —	23
15. Az alapvető mozzanatok egymáshoz való viszonya; a típus — — —	24
16. Az individuálítás törvénye — — — — —	27
17. Az individuum alkata — — — — —	28
18. Entelecheia — — — — —	32
19. Az individuum és az osztály — — — — —	33

III. Individuálítás a subsistencia különböző síkjaiban.

20. Reális (természeti) individuálítás — — — — —	40
21. Psychikai individuálítás — — — — —	45
22. Szellemi individuálítás — — — — —	50

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7—7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME. Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-OT

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkesztő: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület“ kiadás

1. <i>Rass Károly</i> : Reményik Sándor — — — — —	40.—
2. <i>Párvan Bazil</i> : A dákok Trójában — — — — —	30.—
3. <i>Dr. Bitay Árpád</i> : Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — —	30.—
4. <i>Dr. Bitay Árpád</i> : A moldvai magyarság — — — — —	40.—
5. <i>Szokolay Béla</i> : A nagybányai művésztelep — — — — —	40.—
6. <i>Dr. Balogh Ernő</i> : Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben — — — — —	40.—
7. <i>Dr. György Lajos</i> : Az erd. magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év — — — — —	50.—
8. <i>K. Sebestyén József</i> : A brassai fekete templom Mátyás-kori címei — — — — —	40.—
9. <i>Dr. Karácsonyi János</i> : Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — —	50.—
10. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — —	50.—
11. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i> : Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — —	40.—
12. <i>Dr. György Lajos</i> : Két dialogus régi magyar irodalmunkban — — — — —	60.—
13. <i>K. Sebestyén József</i> : A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címe — — — — —	50.—
14. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliográfiája 1926. év — — — — —	50.—
15. <i>Dr. Gyárfás Elemér</i> : A Supplex Libellus Valachorum — — — — —	50.—
16. <i>Rónay Elemér</i> : Kemény János fejedelem halála és nyughelye — — — — —	50.—
17. <i>Dr. György Lajos</i> : Egy állítólagos Panecatantra-származék irodalmunkban — — — — —	50.—
18. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliográfiája 1927. év — — — — —	60.—
19. <i>K. Sebestyén József</i> : A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — —	60.—
20. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum Egyet XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei — — — — —	50.—
21. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év, pótlásokkal az 1919—1928. évekről — — — — —	50.—
22. <i>Dr. György Lajos</i> : A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — —	50.—
23. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái — — — — —	50.—
24. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : A nemzeti nevelés román fogalmazásban — — — — —	50.—
25. <i>Dr. Tavaszy Sándor</i> : Kierkegaard személyisége és gondolkozása — — — — —	50.—
26. <i>Dr. Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — —	50.—
27. <i>Dr. Csűry Bálint</i> : Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — — — —	50.—
28. <i>Dr. Bíró Vencel</i> : Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében — — — — —	50.—
29. <i>Dr. Teleki Domokos gróf</i> : A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — — — — —	50.—
30. <i>Dr. Hofbauer László</i> : A Remény című zsebkönyv története (1839—1841) — — — — —	50.—
31. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év — — — — —	50.—
32. <i>Dr. Gyalui Farkas</i> : A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — — — —	50.—
33. <i>Dr. Rajka László</i> : Jókai „Törökvilág Magyarországon“ c. regénye — — — — —	50.—
34. <i>Dr. Temesváry János</i> : Hét erdélyi püspök végrendelete — — — — —	50.—
35. <i>Dr. Bíró Vencel</i> : A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — — — — —	50.—
36. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — — — — —	50.—
37. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében — — — — —	50.—
38. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája 1930. év — — — — —	50.—
39. <i>Dr. Balogh Arthur</i> : A székely vallási és iskolai önkormányzat — — — — —	50.—
40. <i>Dr. György Lajos</i> : Eulenspiegel magyar nyomai — — — — —	80.—
41. <i>Dr. Dömötör Sándor</i> : A cigányok temploma — — — — —	50.—
42. <i>Dr. Kristóf György</i> : Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	80.—
43. <i>Dr. Hofbauer László</i> : Az Erdélyi Híradó története — — — — —	50.—
44. <i>Dr. Kristóf György</i> : Kazinczy és Erdély — — — — —	50.—
45. <i>Dr. Asztalos Miklós</i> : A székelyek őstörténete letelepülésükig — — — — —	50.—
46. <i>Dr. Varga Béla</i> : Az individualitás kérdése — — — — —	80.—

Megrendelhetők az *Erdélyi Múzeum* kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5.